

SONA XƏYAL

**MAŞTAĞA ƏDƏBİ MÜHİTİ
VƏ
MİR CƏLAL**

Bakı – 2007

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 22 noyabr 2006-cı il tarixli 11 №-li iclasının qərarı ilə nəşr olunur.

Məsləhətçilər:

filologiya elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü
Vasim MƏMMƏDƏLİYEV

Namiq ŞƏFAİOĞLU

Rəyçi:

filologiya elmləri doktoru
Azadə MUSAYEVA

Kitab "Məzməüş-şüəra"(1860-1923)
üzlərinin xatirəsinə ithaf olunur.

Sona Xəyal (Sona Həmid qızı Hadiyeva). Maştağa
ədəbi mühiti və Mir Cəlal. Bakı: Nurlan, 2007, 79 səh.

Kitabda Maştağa ədəbi mühiti və bu mühitdə yetişən şairlər haqqında qısa məlumat, əsərlərindən nümunələr, bu mühitin seçilən şairlərindən Mir Cəlalin həyatından epizodlar və yaradıcılığı haqqında məlumat verilir.

BİSMİLLAHİR-RƏHMANİR-RƏHİM

MƏŞQƏTƏ

Abşeron yarımadasının şimali-şərqində yerləşən Maştağa qəsəbəsi XX əsrin əvvəllərinə kimi Abşeron kəndləri içərisində ən böyük kənd olmuşdur. Sonralar neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Abşeronun bir çox kəndləri gəlmə əhali hesabına daha da böyümüşdür. Hal-hazırda Maştağa başqa kəndlərə nisbətən öz etnik tərkibini daha çox qoruyub saxlayan kəndlərdən biridir.

Tarixçilərin yazdığına görə hələ eramızdan çox-çox əvvəl bu kəndin "məsəqqətlər" deyilən qədim sakinləri Türküstanda – Amudərya çayı ilə Xəzər dənizi arasında köçəri həyat keçirmişlər. Sonradan həmin tayfa köçüb Azərbaycana gəlmişdir. Onlar güclü tayfa ittifaqı yaratmış, uzun illər İran şahlarına qarşı vuruşmuşlar. Hətta eramızın ilk dövründə onların güclü dövlətləri yaranmış, həmin dövlət süquta uğradıqdan sonra, məsəqqətlər Abşeron yarımadasına keçərək, indiki Maştağanın ərazisində məskən salmışlar. Orta əsrlərdə "məsəqqət" sözü dəyişilib "məsqət", daha sonralar "məşqət" kimi işlənmiş və kənd "Məşqətə" adlandırılmışdır.

Maştağa kəndinin sakinlərinin əksəriyyəti bu fikirlə razılaşmayaraq, qeyd edirlər ki, Maştağa kəndi min il bundan əvvəl İrandan gəlib burda məskunlaşan Məşədi Ağanın kəndi olduğu üçün belə adlandırılmışdır və bu kəndin massagetlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur...

Maştağanın adına XV əsr daş kitabəsində "Məşqədən", XVI–XIX əsrin ortalarına qədər olan yazılı abidələrdə isə "Məşqətə" kimi rast gəlinir. Abşeronun müxtəlif abidələrində öz adını həkk edən memar ustalar da adlarının yanında "Məşqətəli" sözünü yazmışlar. Eləcə də Maştağalı şair Atababa Hicrinin Əlyazmalar İnstitutunda şerləri saxlanılan qovluğun üstündə də "Atababa Məşqətəli" yazılmış, hətta əlyazma vərəqində də "Məşqətəli" sözü qeyd olunmuşdur.

1855-ci ildə Tiflisdə nəşr olunmuş "1856-cı il Qafqaz təqvimi"ndə ilk dəfə olaraq kəndin adı Maştağa kimi işlənmişdir.

Maştağa haqqında mənbələrdə olan və qocalardan eşitdiyim məlumatları yazsam, özü bir kitab çıxar, amma mən tarixçilərin işinə qarışmaq istəmirəm, bu işi onların öhdəsinə buraxıram. Onu da qeyd edim ki, Maştağa haqqında Əhmədağa Əhmədovda mənbələrə əsaslanan zəngin məlumatlar var. Bundan başqa kəndin sakinləri olan tarixçilərdən Məmmədkərim Bağiyev və Seyidmiri Aslanov bu barədə çox şey bilirlər. Tarix İnstitutunun əməkdaşı f.e.n. Əlibaba Babayev kənd haqqında elmi-tarixi kitab, Ağamehdi Hadiyev isə tarixi roman üzərində işləyirlər. Hamıya məlum olan dəqiq elmi məlumatlar Sara Aşurbəylinin və Məşədixanım Nemətin Bakının tarixinə dair əsərlərindədir...

Deyirlər tarixi hadisələr yaradır, hadisələri – göylərin hökmü ilə yerdəki insanlar. Hansı əlamətdar ayları, illəri olub Maştağanın? Kimlər gəlib-gedib bu torpaqdan, kimlərin izini yaşadır bu kəndin daşı, torpağı?.. Kimlər yazıb öz adını tarixin səhifələrinə, kimlərin yaddan çıxan adını kimlərsə hələ yazmalıdır? Hansı əməllər yaşayır bu kəndin daş yaddaşında?..

MAŞTAĞA ƏDƏBİ MÜHİTİ

Həkim-bioloq olsam da tibbi-bioloji yazılarla paralel publisistika ilə də məşğul olurdum. Xırda-para yazılar yazmaqdan bezikəndə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun professoru Teymur Əhmədova müraciət etdim, nəşə iri həcmli bir yazı yazmaq istədiyimi bildirdim. Teymur müəllim xeyli söhbətdən sonra dedi: "Mən Maştağanı "Balaca Paris" hesab edirəm. Onun hansı sahəsindən istəsən, gözəl bir kitab yaza bilərsən. Yaxşı olar ki, elə şairlərindən başlayasan, sonra alimləri, görkəmli adamları haqqında məlumat toplayıb silsilə yazılar hazırlayarsan. "Bir aydan sonra Teymur müəllimlə görüşüb kənd şairlərindən altı nəfər haqqında yazdığım yazıları ona verdim. Yazıları nəzərdən keçirib dedi: "Sona xanım, yaxşı olar ki, siz təzədən humanitar fakültələrdən birinə daxil olasınız. Əgər ədəbiyyat fakültəsinə girə bilsəniz, mən sizə Maştağa ədəbi mühiti ilə bağlı mövzu verərəm, elmi rəhbərliyi də öz üzərimə götürərəm. Sənəd qəbulunun qurtarmasına cəmi iki gün qalırdı. Səhəri gün

düşünmədən sənədlərimi BDU-nun ədəbiyyat fakültəsinə verdim. Test imtahanı o qədər də çətin olmadı və qəbul olundum. Bu, 1993-cü il idi...

Hələ birinci kursda oxuyarkən Maştağa folkloru ilə bağlı materialları topladım və qəzetlərdə silsilə yazılar, nümunələr verdim. Daha sonra şəhidlər ilə bağlı "Maştağadan Qarabağa bir yol vardı, gedər-gəlməz" adlı kitab (1994) yazdım. Filologiya fakültəsindəki müəllimlərim mənim qarşımda müxtəlif yollar, cığırılar açdılar. Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif sahələrinə marağım artsa da, müxtəlif səpgidə yazılar yazsam da, yenə Teymur müəllimin dediyi "Maştağa ədəbi mühiti" fikrimdən çıxmırdı. Yenə də kəndə qayıdırdım. Beləliklə, Maştağada yaşamış və hal-hazırda yaşayan şairlər haqqında xeyli məlumat topladım və ona yaxın kitab tərtib etdim. (Haçansa onlar oxuculara təqdim ediləcək).

* * *

Maştağa kəndində şer nə vaxt yaranıb? Anadilli ədəbiyyatımız Həsənoğlu ilə başlayır. Həsənoğlunun müasiri Möhnəti Bakuyi olub. Ondan sonra Nəsir Bakuyi olub. Çox güman ki, adı bizə məlum olmayan "Məşqətəli" də olub... Əlimizdə olan nümunələr isə XIX əsrdən üzü bəridir. Bu dövrün də şairləri şeiri bədahətən deyib yazıya almadıqlarına görə, çox şey itirilmişdir. Şerlərin çoxu isə folklor nümunəsinə, başqa sözlə "laədri"yə çevrilmişdir. Ona görə də başqa bölgələrdən fərqli olaraq Maştağa folklor nümunələrinin əksəriyyəti əruz vəznindədir. İstər məzəli deyim olsun, istər ağı...

Meyxana janrının inkişafı bir az tarazlıq yaratdığından, kənddə ancaq sözə maraq vardır, müəllifin kimliyi camaatı o qədər maraqlandırmır. Birinci kursda folklor nümunələri toplayarkən, çox qərribə təsadüflə

rastlaşdım. Orta məktəb vaxtı yazdığım bir dördlüyü mənə folklor nümunəsi kimi təqdim etdilər, özü də yaşlı bir adamın dilindən eşitdim...

Maştağada meyxana bu gün də yaşayır, inkişaf edir. Eyni zamanda başqa kəndlərdə, hətta bəzi rayonlarda da bu janrın vüsətini görürük. Amma Maştağa meyxanası fərqlənir. Çünki, öz klassik formasını, məzmununu qoruyub saxlayır. Bu gün meyxananı satira ilə qarışdırırlar çoxdur. Şəkilə çevirsək, əgər satira karikaturadırsa, meyxana dostluq şarjıdır. Bəzən məclislərdə meyxana deyəndə kimlərsə tənqid edirlər və bunu kimlərsə alqışlayır. Amma başa düşməzlər ki, meyxana kimisə təhqir etmək demək deyildir, onda kiminsə xətrinə dəyən tənqid olmamalıdır. Meyxananı deyən özünə yaxın bildiyi, dost hesab etdiyi, xətrini istədiyi adamın bu və ya digər mənfi cəhətlərini, özü də heç kəsə ziyan verməyən mənfiliklərini şərlə bildirir və bu həmin adama nəinki töhmət, hətta şöhrət gətirir. Bu gün isə çox meyxanalarda biz tənqid görürük. Tənqid etmək istəyən satira yazı bilər, necə ki, o zaman tənqid etmək istəyən həcv yazırdı. Nə isə bu başqa bir mövzunun materialıdır, meyxana haqqında ayrıca tədqiqat işi yazılmalıdır. Ola bilsin ki, gələcəkdə bu məsələyə qayıdaq...

Maştağada yaranan poeziyanın bir hissəsini də epitafiyalar (qəbirüstü şeirlər) təşkil edir. Maştağada dörd qəbristandan ikisindən iki yüzdən artıq şeir nümunəsi toplamışıq. Bunların bir hissəsi həvəskarlar tərəfindən yazılsa da, bir hissəsi yüksək sənətkar qələminin məhsuludur. Burada da əruz vəznli şeirlər diqqət çəkir.

Bakının əksər kəndlərində olduğu kimi Maştağada da daim ədəbi məclislər olmuş, şairlər özlərinə ustad saydıqları şairlərin evlərinə gedib müsairələr, müsahibələr etmiş, şeir-sənətlə bağlı məlumatları bir-birinə çatdırmışlar. Belə zəngin mühitdə gənclər üçün püxtələşmək imkanı yaranmış və bu, zəncirvari davam edərək, kəndin qədim ənənəsinin qorunmasına, bu günə qədər gəlib çatmasına səbəb olmuşdur.

Hələ XIX əsrdə Molla Əhmədin evində dini şer məclisləri keçiriləmiş. Deyilənə görə həmin məclislərin birində Seyid Əzim Şirvani də iştirak etmiş və Maştağa şairlərinin hamısının bədahətən şer deməyinə heyran qalmışdır. XX əsrin əvvəlində Məhəmmədəli Şəfainin evində məclislər olmuş, Əliağa Vahid həmin məclislərin daimi qonağı olmuşdur. Hətta belə bir söhbət edirdilər ki, o zaman Vahiddən soruşurmuşlar ki, Vahid güclüdür, ya Şəfai? Vahid cavab vermişdir ki, Bakıda birinci şair Şəfaidir, ikinci Vahiddir. XX əsrin ikinci yarısında isə artıq şer məclislərini hər yerdə olduğu kimi "ədəbiyyat dərniyi". "poeziya klubu" kimi yığıncaqlar əvəz etmişdir. Yetmişinci illərdə Maştağada M.S.Ordubadi adına Mərkəzi kitabxanada, səksəninci illərdə isə Maştağa Mədəniyyət Evinə belə birliklər olub. Bu yığıncaqlar da başqalarından onunla fərqlənirdi ki, burada həm də əruzda yazan şairlər iştirak edirdilər. 90-cı illərdə Mədəniyyət Evinə "Maştağa şairlər məclisi" təşkil etmişdim... Bir sözlə, Maştağa etnik tərkibini, dini dəyərlərini, keçmiş ənənələrini qoruyub saxladığı kimi klassik şer ənənəsini də bu günə kimi saxlamışdır.

Araşdırılsa, XIX–XX əsrdə Maştağada yüzdən çox şair üzə çıxar. Amma onların çoxunun bir neçə şeiri, bir neçə misrası, bəzisinin isə ancaq adı qalıb. Məlum olanların hamısı haqqında söz açmaq imkanımız da

yoxdur. Ona görə də bəziləri haqqında qısa məlumatla kifayətlənəcəyik.

Zəbih Məşədi İsmayıl Sadiq oğlu (1843–1928)

Maştağada doğulmuş, lakin əslən ordubadlıdır. Mollaxana təhsili almış, dəmirçilik peşəsində çalışmışdır.

Salman Mümtazın arxivində Zəbih təxəllüslü şairin iki əsəri vardır. "Simavər" adlı şer müxəmməsdir, on üç bənddən ibarətdir. "Gəncə əsnafı" müxəmməs-müstəzaddır, iyirmi yeddi bənddir, hər bəndi bir peşə, sənət sahibinə həsr olunub, həm mədhiyyə, həm həcv xarakteri daşıyır. "Əlli yaşlı xəzinədən əlli məqalə" kitabında bu şerlərin səhvən bizim Məqədi İsmayıl Zəbihin olduğunu qeyd etmişik. Əslindəse bu şeirlər Cənubdan olan «Zəbih» təxəllüslü şair Ağə İsmayılındır. Bizim Məşədi İsmayıl Zəbihinsə bir neçə növhəsi yas məclislərində oxunur. "Deyilən söz yadigardır" kitabında bir "Ağlamaz" rədifli qəzəli verilmişdir. Həmin qəzəldən iki beyt:

Bir mehərsiz nigari olan ağlar, ağlamaz?
Namehriban düçari olan ağlar, ağlamaz?

Pərvanə san yanar qəmi-hicrün şərarinə,
Şəmi-rüx intizari olan ağlar, ağlamaz?

***

Muxtar Bisavad Kərpəli oğlu 1847-ci ildə Bakının Maştağa kəndində anadan olmuşdur. Gənc yaşlarından şerlər yazmağa başlamış, özünə "Bisavad" təxəllüsünü götürmüşdür. Bakı-Abşeron kəndlərində keçirilən şer məclislərində iştirak etmiş, dövrünün şairlərindən, elm adamlarından öyrəndiklərilə savadını artırmış, Nizami, Füzuli, Sədi, Hafiz, Xəyyam, Seyid Əzim kimi sənət-karların yaradıcılığında bəhrələnmişdir. Yaradıcılığında

əsas yeri qəzəl, nöhvə tutmuş, lakin təmsillər, felyetonlar, həcvlər də yazmışdır. Özündən sonrakı nəsle öz müsbət təsirini göstərən şair bir çox gənclərin, o cümlədən Vahidin şair kimi yetişməsində böyük rol oynamışdır.

Çox təəssüf ki, şairin ədəbi irsindən əlimizə çox az əsər gəlib çatmışdır. Şairin: "Gəl sənə indi verim ziynət, Əliəkberim" misrası ilə başlayan növhəsi məclislərdə oxunur. Cəfər Rəmzinin "Deyilən söz yadigardır" və Nəsreddin Qarayevin "Poetik məclislər" toplularında şairin "Məni" rədifli qəzəli verilmişdir. Məmmədəli Tərbiyət "Danişməndani-Azərbaycan" kitabında bir "Bisavad" təxəllüslü şairdən yazır və onun şeirlərinin "Hədiqətüş-şüəra" kitabında olduğunu qeyd edir...

Muxtar Bisavad "Məcməüş-şüəra" (1860–1923) ədəbi məclisinin üzvü olmuşdur. Şair 1938-ci ildə ruhi xəstəlikdən vəfat etmiş, Buzovnada dəfn olunmuşdur. Məqalələr toplusunda Bisavad haqqında məlumat verdiyimizə görə, qısa məlumatla kifayətlənirik. Yeganə qəzəlidən iki beyt:

Qoymusan hüsnünə həsrət, a gözü qarə, məni.
Etmisən eşqin ucundan necə avvarə məni.

Bisavadın canını almağa qəsdin varsa,
O mənəm, birdəfəlik çək, gözəlim, darə məni.

* * *

Kərbəlayi Rzaəli Nazim 1856-cı ildə anadan olmuş, ilk təhsilini mollaxanada almış, sonralar mütalibə sayəsində biliyini artırmış, ərəb-fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, klassik şeirin qayda-qanunlarını, islami dəyərləri dərinlən bilmişdir. Bir müddət Mirzə Hüseyn məscidində mollalıq etmiş, biliyini artırmaq və imamları

ziyarət etmək həvəsi ilə 1901-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Kərbəlaya getmişdir. Maddi vəziyyəti çətin olduğundan, orada yaşaya bilməmiş, 1903-cü ildə vətənə qayıtmışdır. 1926-cı ildə vəfat etmiş, Pirşeyin qəbristanlığında dəfn olunmuşdur.

Şairin dörd övladı olmuşdur ki, onların nəvənəticələri indi də kənddə yaşayırlar. Nəticələrindən biri Hacı Əyyub Əbdülməcəm oğlu illərlə yığıb saxladığı "Divani-Nazim"dən və şairin başqa əlyazmalarından seçib, onun mərsiyələr kitabını çap etdirmişdir. Şairin həcvləri və satıraları da vardır. Şairin bir növhəsindən bir bənd:

Olsa hər kimsədə bu zövqü səfa, bismillah,
Eyləyə kim səfəri-Kərbübəla, bismillah.
Biz ki, amadə olub, eyləmişik əzmi-cinan,
Siz də himmət eləyin, əhli-vəfa, bismillah!

***

Atababa Hicri Məşqətəli 1863-cü ildə anadan olub, "Deyilən söz yadigardır" toplusunda bir mürəbbesi və altı qəzəli verilmişdir. Əlyazmalar İnstitutunda fraqment – 853 şifrəsi altında saxlanılan qəzəllərlə müqayisədə fonetik dəyişikliyə və azca söz fərfinə rast geldik. Şair mərsiyə və həcvləri ilə daha çox tanınmışdır. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan Atababa kənddən kənara çıxmamış və 1922-ci ildə dünyasını dəyişmişdir. Məqalələr toplusunda şair haqqında məlumat və əsərlərindən nümunə vermişik. Burada şairin məşhur qəzəlindən iki beyt təqdim edirik:

Ey dil, bu cəhan cümləsi əfsanə degilmi?
Dünyayə uyanlar dəli-divanə degilmi?

Zəhmət çəkibən xanə bina etmə cəhanda
Bu xanələrin axırı viranə degilmi?

***

Mirzə Əliməhəmməd İmamməhəmməd oğlu XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində yaşamış, doğum və ölüm tarixi dəqiq məlum deyildir. "Fəna" təxəllüsü ilə əruz vəznində şeirlər yazmışdır. 1909-cu ildə Bakıda "Cənnətül-məva" adlı şeirlər kitabı nəşr olunmuşdur. Maştağada anadan olmuş, mollaxanada dərs demiş, kitabında da ancaq növhələri toplanmışdır. Çox güman ki, Məhəmmədəli Şəfainin müəllimi olan "Fəna"dır. "Deyilən söz yadigardır" toplusunda "Deyilmiyəm" rədifli qəzəli verilmişdir, ondan iki beyt veririk.

Ey bivəfa, mən aşiqi-zarın deyilmiyəm?
Sevdayi-zülfü tərki-diyarın deyilmiyəm?

Zalim, nolurdu sinəmə bir mərhəm eyləsən?
Qəmzən xədəngi birlə fikarın deyilmiyəm?

***

Hacıbaba Əxkər Mömin oğlu Cəfər Rənzinin "Deyilən söz yadigardır" toplusundakı məlumatla görə 1863-cü ildə Maştağada anadan olmuş, mollaxana təhsili görmüş, ərəb və fars dillərini öyrənmişdir. Gənc yaşlarından yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. 1941-ci ildə vəfat etmişdir. Kitabda iki qəzəli verilmişdir. Biz C.Rənzinin məlumatına yeni heç nə əlavə edə bilmədik. Bir qəzəlidən iki beyt:

Qıldı məni, saqi, yenə divanə, məhəbbət,
Doldur qədəhi, ver məni-suzanə məhəbbət.

Can nəqdi gedir dəhrdə, billah, fənyə,
Döndərmədedir aşıqi Sənanə məhəbbət.

* * *

Məhəmmədəli Şəfai 1890-cı ildə anadan olmuş, ilk təhsilini mollaxanada almış, dörd il müddətində Qurani-kərimi, ərəb və fars dillərini öyrənmiş, mollaxana müəllimi Əliməhəmməd Fənadən klassik şerlə bağlı bir çox elmi dəyərlər əxz etmişdir. Hər üç dildə şerlər yazmış, klassiklərdən tərcümələr etmişdir. Nizami, Xaqani, Rumi, Xəyyam, Füzuli və başqa klassiklərin əsərləri onun stolüstü kitabları olmuşdur.

Uşaqlarından ən çox şerə həvəskar olan Namiqlə dostluq etmiş, şerlərini ilkin ona oxumuşdur. Namiq indi də "Şəfaioglu" təxəllüsü ilə şerlər yazır və müasir dövrün seçilən şairlərindəndir.

Şəfai ən çox Abdulla Şaiq, M.S.Ordubadi, Vahid, S.Vurğun və S.Rüstəmlə dostluq etmişdir. Kənd şairlərindən isə daim onun evində olan şer məclislərində iştirak edən Mircəlal, Zəbih, Əzizməhəmməd, Nardarandan Muxtar, Eynulla Ariz, Buzovnadən Azər, Saqib, Əliağa Şərqi və b. ilə yaxın dost olmuşdur.

Şəfainin yaradıcılığında qəzəl əsas yer tutsa da onun başqa janrda olan şerləri, habelə məclislərdə oxunan mərsiyələri, qəzetlərdə çap olunan satıraları da ona şair kimi hörmət qazandırmışdır. Bundan başqa şairin başqa şairlərə yazdığı nəzirələr, onlardan etdiyi təzminlər, xüsusən təxmislər, Hafizdən, Xəyyamdan, Sədidən etdiyi tərcümələr də onun necə sənətkar olduğunu açıqlayır. Məşhur bir misrası sərb məsələinə çevrilib: «Hər çətin asan olur, əmma, çətin asan olur!»

Məhəmmədəli Şəfai 1967-ci ildə dünyasını dəyişmişdir. Qədirbilən kənd əhli onun 100 illik yubileyini qeyd edərək, Maştağa Mədəniyyət Evinə musiqili, ədəbi-bədii gecə təşkil etmiş və orada şairlər, alimlər, xanəndələr bir daha Şəfai yaradıcılığından söz açmış, onun xatirəsini yad etmişlər. Şairin yaşadığı küçəyə onun adı verilmişdir. 1991-ci ildə Şəfainin "Seçilmiş əsərləri" çap olunmuşdur. Şairin məşhur qəzəlindən iki beyt:

Dün gecə yarım ilə söhbət məclisi-meyxanədə
Bir meqamə yetdi ki, məst oldu mey peymanədə.

Ətrbar oldu o bəzmə məclisi-ruhanimiz,
Qalmaqad nitq aşınadə, nə nəfəs biganədə.

* * *

Mirmahmud Nuri (1895–1958) Əlyazmalar İnstitutunda həm fraqmentlər bölməsində, həm də Ə.Müznibin və M.S.Ordubadinin arxivində əsərləri saxlanılır. Ordubadinin arxivində olan tərcümeyi-hal və şerlər Müznibə göndərilmişdir. "Əlli yaşlı xəzinədən əlli meqalə" kitabımızda şairin bu avtoqrafını olduğu kimi verdiyimizə görə burada vermədik. Bu yazıdan görünür ki, C.Rəmzi "Deyilən söz yadigardır" toplusunda şair haqqında verdiyi məlumatı buradan götürmüşdür. Kitabdakı şerlər isə fraqment -14, fraqment - 850 və fond 23, s/v. 277-dən götürülmüşdür. M.Nurinin "Azərbaycan qəzəlləri" toplusundakı "Əyaq" rədifli qəzəl də Fraqment-850-də vardır. Bundan başqa dövrü mətbuatda da şairin şerlərinə rast gəlinir. Hətta 1916-cı ildə buraxılan təqvimin vərəqləri arxasında şair haqqında məlumat və şerlərindən nümunə vardır. Mirmahmud Nurinin şerlər kitabını çapa hazırlamışıq. Şairin bir qəzəlindən bir beyt:

Bilmədən qoydum dəri-meyxanəyə bir dəm əyağ
Saqiyi-gülçöhrə dəstindən alıb içdim əyağ.

* * *

Ələkbər Aslan oğlu Hüseynov (Ələkbər Sakit)

C.Rəmzinin məlumatına görə Maştağa kəndindəndir. İyirmi beş yaşına qədər kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmuş, sonra poçtalyon vəzifəsində çalışmış, eyni zamanda təhsilini davam etdirmiş, tibb fakültəsini bitirib Kəlbəcərdə üç il həkim işləmişdir.

Ələkbər 1941-45-ci illər müharibəsi dövründə dünyasını dəyişmişdir. "Deyilən söz yadigardır" toplusunda onun "Mollalar" adlı şeiri verilmişdir. Biz C.Rəmzinin məlumatına heç nə əlavə edə bilmədik. Həmin şeirindən bir neçə beyt:

Bəsdir, ey mollarünmələr, elədiz bunca büsat,
Aləmə qarə buludlar çəkib etdiz zülmat.

Bəsdı, bu milləti-biçarəni sərməst elədiz,
Nifrət eylər sizə bundan sonra bu məxluqat.

Bağladız məktəbi bu milləti-islam üzünə,
Xalqa elmin səmərin eyləmədiz məlumat.

* * *

Əzizməhəmməd Nuru oğlu Məhəmmədov

C.Rəmzinin məlumatına görə, 1908-ci ildə Maştağada bəna ailəsində anadan olmuşdur. 1923-cü ildə N.Nərimanov adına 128 nömrəli ikinci dərəcəli məktəbi

bitirmişdir. Pedaqoji İnstitutu daxil olmuş, lakin ailə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq təhsilini yarımçıq qoymuşdur. "Deyilən söz yadigardır" toplusunda şairin "Məhkum" təxəllüsü ilə yazdığı iki qəzəli verilmişdir. Lakin C.Rəmzi Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan şəxsi fondundakı məlumatında şairin iyirmiyə qədər əsərini gördüyünü yazır. Orada şairin "Gözəlim", "Öpüm" rədifli qəzəlləri və Hüseyn cavidə hərs etdiyi bir şeiri də vardır. Yəqin ki, həm əruz, həm də heca vəznində müxtəlif janrlarda qələmini sınayan şairin ədəbi irsi bunlarla məhdudlaşmır. Ola bilsin gələcək tədqiqatlarda onun yeni əsərləri aşkara çıxarılsın.

Şair 1980-ci il, yanvarın 20-də vəfat etmişdir. Bir qəzəliyə iki beyt:

Dün yenə gördüm nigarı qeyrilə söhbətdədir,
Rədd edib öz aşiqin, əğyar ilə işrətdədir.

Söylədim: dilbər, nə etdim ki, məni tərək eylədin?
Ey canım, könlüm səninçün gör necə zillətdədir.

* * *

Məmmədkazım Hüseynov 1913-cü ildə Maştağa kəndinin Xunxar məhəlləsində əkinçi ailəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini 128 nömrəli məktəbdə almış, ailə vəziyyətinin ağırlığına görə təhsilini yarımçıq qoymuş, əkin-biçində atasına kömək etmişdir. 1930-cu ildə atası Canmirzə kişi vəfat etdikdən sonra ailənin yükünü öz çiyinlərinə götürən Məmmədkazım bakı Tramvay Parkında işə düzəlmişdir. 1941-ci ildə könüllü cəbhəyə getmiş, dəfələrlə yaralanıb qospitala düşmüş, yenidən cəbhəyə qayıtmış, nəhayət evə qayıdıb yenidən Tramvay

parkında işləməyə başlamışdır. Kazım altı oğul, dörd qız böyütmüşdür.

1964-cü ildə dövlət tərəfindən Məkkəyə ziyarət təşkil olunanda Bakıdan altı nəfər, o cümlədən Maştağadan bir nəfər həmin qrupa salınır ki, belə bir xoşbəxtlik Kazımın payına düşür. Məkkədən qayıdan Hacı Kazımı bütün kənd qarşılayır. Yol boyu qurbanlar kəsilir. həmin günü kəndin ağsaqqalları çox gözəl xatırlayırlar.

1966-cı ildə Hacı Kazım Zirədə neft mədənlərində işə düzəlir, axıra kimi orada işləyir. 1982-ci ildə dünyasını dəyişir.

Yaradıcılığa çox erkən başlamış şairin qəzəlləri, növhələri, habelə həcvləri, meyxanaları və satıraları kənddə dillər əzbəri olmuşdur. "Deyilən söz yadigardır" toplusunda şairin üç qəzəli və bir satırası verilmişdir. Şairin oğlu Əmir-aslanla söhbətimizdə xeyli məlumat əldə etdik. Onda şairin avtoqrafları olan şer dəftərləri saxlanılır. Atasının şerlər kitabını nəşr etdirəcəyini söylədiyindən, ondan ancaq bəzi beytləri və "Sirkdə" adlı şeirini götürdük. Sonralar Əlyazmalar İnstitutunda Cəfər Rəmzinin şəxsi arxivində Hacı Mir Kazım Hüseynov və Məmmədkazım Hüseynov adları altında qısa tərcümeyi-hallara və ayrı-ayrı şerlərə rast gəldik. Hüseynov Məmmədkazımın "Ürəyim", "Üstündə", "Yaxşıdır", "Bu gecə", "Olasan", "Mən", "Olsun" rədifli qəzəlləri və "İbrətname" adlı şeiri "Ələkbər Şahidə Füzuli bəhsində cavab" adlı "Eylər" rədifli qəzəli və bir mürəbbesi, Hacı Mir Kazım Hüseynov Cammirzə oğlunun "Qocalandan sonra" adlı 277 beytlik mürəbbesi "Yavaş get" adlı və eyni rədifli "Raciyə nəzirəsi", "Gecələr" rədifli qəzəli vardır. Məmmədkazım Hüseynovun həm də Hacı Kazım kimi tanınması, atasının adının Cammirzə olması və şerlərin oxşarlığı hər ikisinin eyni adam olduğu ehtimalını yaratsa da,

Mirkasım adlı şairin olması faktı da vardır. Bəlkə də C.Rəmzi ata-baba adlarında yanlışlığa yol vermişdir. Şairin şeirindən bir bənd:

Ey əzizim, istəyirsən çox şərəfət, az danış,
Müxtəsər, bir kəlmə söz eylər kifayət, az danış.
Hərzəkarü şərbəşər nadanı görsən, qaç kənar,
Eyləmə hər yerdə hər kəslə zərəfət, az danış.

* * *

Qasımov Böyükağa Məmməd oğlu 1916-cı ildə Maştağada kəndli ailəsində anadan olmuşdur. Bakıdakı yediillik məktəbi bitirib fəhlə fakültəsinə daxil olmuş, 1932-ci ildə oranı bitirib Sənaye İnstitutunda təhsilini davam etdirmişdir. 1937-ci ildə institutu bitirmiş, həmin ildə "Murad" adlı ilk kitabı çapdan çıxmış və həmin ildə də yenidən Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun dil-ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuşdur. 1941–45-ci illərdə müharibəsində hərbi məktəbdə kursant, sonra rota komandiri, sonralar "Döyüşçü" qəzetində tərcüməçi, məsul katib olmuşdur. Müharibədən sonra da bir çox məsul vəzifələrdə çalışmışdır. T.Əhmədovun "Azərbaycan yazıçıları" kitabında onun haqqında geniş məlumat və kitablarının adları verilmişdir.¹ Şairin «Vətən sevgisi» şeirindən bir bənd:

Ey Vətən! Tarixdən sordum halını,
Dedi: - Al qan olmuş torpağın sənin.
Bir acı dövrənin qəm-qüssəsindən
Saralıb-solubmuş yarpağın sənin.

---

¹ T.Əhmədov. "Azərbaycan yazıçıları". Bakı –1995. səh. 72-73.

Səfa Cahangir oğlu Nəbiyev 1916-cı ildə Maştağada anadan olub. Kənddəki 128 nömrəli məktəbi bitirib. Maştağa rayon Xalq Maarif şöbəsinin nəzdində olan Çocuq Texniki Stansiyasında təlimatçı vəzifəsində çalışıb, "Bacarıqlı əllər" dərnəyinə rəhbərlik edib.

1914-ci ildə müharibə başlayanda bütün gənclər kimi cəbhəyə gedən Səfa səkkiz ay döyüşlərdə iştirak edir, üç günlük mühasirədə olan zaman əl və ayaq barmaqları donur və arxaya qayıtdıqda cərrahi əməliyyata məruz qalır.

Müharibədən sonra öz işini bərpa edən stansiya Gənc texniklər Stansiyası kimi fəaliyyət göstərir və Səfa müəllim yenildən öz dərnəyini təşkil edir. Dərnəyin quraşdırdığı modellər Bakı uşaq yaradıcılığı sərgilərində mükafatlara layiq görülür. Deyilənə görə Səfa müəllimin düzəltdiyi elektrik qatarı bayram günlərində rayon mərkəzindəki (o zaman Maştağa kəndi Maştağa-Qala rayonunun mərkəzi idi) meydanda qurulmuş. Onun düzəltdiyi kombayn və traktor Moskvada sərgidə mükafatlandırılmışdır.

Əllinci illərdə Səfa müəllim foto dərnəyi təşkil edir və altmışıncı illərə kimi ona rəhbərlik edir.

Səfa həm də gözəl tar çalarmış və öz tarını da özü düzəldibmiş. Hətta barmaqları şikəst olduğdan sonra öz sənətkarlığından əl çəkməyən Səfa, bədii yaradıcılığından da uzaqlaşmır. Şairin həzin qəzəlləri onun elə bil ki, bütün həyatını açıqlayır. Deyilənə görə onun dram əsərləri də var imiş.

Səfa ömrünün qırx dördüncü baharında dünyasını dəyişir. 1994-cü ildə Maştağa Mədəniyyət Evinə şairin yaradıcılıqdan həsr olunmuş musiqili ədəbi-bədii gecə təşkil etmişdik ki, burada şagirdlərin ifa etdikləri qəzəllər,

xanəndələrin oxuduqları muğamlar, təsniflər, kəndin ağsaqqallarının, ziyalılarının, habelə məclisə gələn qonaqların şair haqqındakı çıxışları bir daha sübut etdi ki, Səfa unudulmayıb, onu sevənlərin qəlbində yaşayır.

Şairin şerlər kitabı nəşrə hazırlanmışdır. Şairin məşhur qəzəlindən iki beyt:

Mənim əhvalımı bilsə, əsən hər ruzigar ağlar,
Qopar tufan göylərdə, fəzalər biqərar ağlar.

Çiçək açmaz çəmənlər, bülbüli-zar eyləməz pərvaz,
Nəbatat açmaya yarpaq, bütün fəsli-bəhar ağlar.

***

Mir Qədir Ağamirzə oğlu Aslanov 1917-ci il fevralın 10-da Maştağada anadan olmuşdur. Kəntdəki 128 nömrəli orta məktəbi bitirmişdir. Müxtəlif ixtisaslarla müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, ömrünün sonuna kimi mağaza müdiri işləmişdir.

Mir Qədir Ağamirzə oğlu «Bikəs» təxəllüsü ilə şeirlər yazmış. Lakin yazdığı şeirləri dostlarına, qohumlarına payladığından, çapa vermədiyindən əlimizdə çox az irsi qalmışdır. Şairin əruz vəznində yazdığı qezəlləri, heca vəznində yazdığı «Qoca palıd ağacı», «Pula bağlıdır» və s. məzumələri, şair dostlarından Əli Heydər Rəğbətə və Əliəkbər Şahidə yazdığı mənzum məktubları maraq doğurur. Mir Qədir şairlərdən Əliağa Bakir, Seyidağa, Ələkbər Şahid, Ənvər, Əliheydər Rəğbət, Cəfər Rəmzi, xanəndələrdən Hacibaba Hüseyinov, Əlibaba Məmmədov və b. ilə yaxın dostluq etmiş, evində daima yığılıb şeirləşmişlər.

Mir Qədir ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyanı dərinlən öyrənmişdir. Şairin bir sıra rəssamlıq işləri, o cümlədən dostlarının portiretləri onun bu sahədə də qabiliyyətini açıqlayır.

Mir Qədir həmçinin kəndin abadlıq işlərində və müxtəlif xeyriyyəçilik işlərində də yaxından iştirak etmişdir. Şairin bir qəzəlindən iki beyt:

Söylədim: bağı-çəmən zardı bu gün bayram edək,
Şamdana qoydu şamı, getdi özündən, sonra.

Nazilə canım alıb çox məni incitdi nigar,
Dedi: Bikəs, mən ölüm, sən də yüz ildən sonra.

* * *

Əminəğa Əlisultan oğlu Sultanov 1920-ci ildə Maştağada anadan olub. Evləri kənd məktəbindən uzaqda yerləşdiyinə görə məktəbə on beş yaşında gedib. Lakin onillik təhsili beş ildə başa vurub. Deyirlər, 1940-cı ildə 187 nömrəli orta məktəbin buraxılışında cəmi iki beş məzun olub. Bunlardan biri də hamının dini kitablar müəllifi kimi tanıdığı Əhmədağa Axund Mirzə Əbdülkərim oğlu Əhmədov olmuşdur ki, Neft-Kimya Akademiyasının dosentidir, hal-hazırda da Maştağada yaşayır. Deyirlər ki, o zaman eşidənlər axundun yanına təbrikə gəliblər, Ağa soruşub ki, Əlisultangilə getmisinizmi. Deyiblər ki, yox! Təəssüfünü bildirib və deyib ki, Əhmədağa axund oğludur, onun məktəbi beş ilə bitirməyində təəccüblü heç bir şey yoxdur, amma Əminəğa kolxozçu oğludur, onun oğlunun bu müvəffəqiyyətini təbrik eləmək lazımdır. Gərək birinci ora gedəydiniz.

Məktəbi bitirən il Əminəğa Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun tarix fakültəsinə daxil olur, birinci kursdan

sonra 1941-ci il müharibəsi başlanır və cəbhəyə gedir. Sentyabrda yaralanıb qospitalda yatır, sağaldıqdan sonra yenidən cəbhəyə gedir və leytenant rütbəsi alır. İkinci dəfə yaralandıqdan sonra o, Krasnodar hərbi komissarlığına işləməyə göndərilir və kapitan rütbəsinə layiq görülür. Krasnodar şəhəri 1943-cü ildə bombardman edildikdən sonra Əminağadan xəbər çıxmır, evlərinə itkin düşməsi haqqında xəbər gəlir...

Əminağa "Arif" təxəllüsü ilə hələ uşaqlıqdan şerlər yazarmış. Müharibəyə qədər yazdığı şerləri toplanmış iki ümumi dəftəri hansı dostu isə alıb aparmış, aqibəti məlum deyildir. Müharibə dövründə bədahətən dediyi şerləri dostu Salman yazıb saxlamış və cəbhədən qayıdanda özü ilə gətirib ailəsinə vermişdir. Salman kişi ilə görüşdükdə Əminağa Arif haqqında xeyli xatirə danışdı və onun bütün şerlərini əzbərdən bildiyini dedi, bir neçəsini də xatirələrlə bağlı olaraq söylədi.

Qardaşı Rəhman müəllim isə Əminağanın musiqini bilməsindən, gözəl rəssamlıq qabiliyyətindən danışdı. Onu da qeyd etdi ki, Əminağa bəzən gecə yatanda şerlər deyərmiş, onu yazıb götürər, səhər özünə deyəndə xəbəri olmazmış...

Əminağanın əlimizdə olan ədəbi irsi altmışa yaxın əruz və heca vəznində yazılmış şerlərdən ibarətdir. Ən çox sevdiyi söz: "Diz üstə yaşamaqdansa, ayaq üstə ölmək yaxşıdır". Bu başlıq altında Əminağa Arifin yaradıcılığına həsr olunmuş yazınız mətbuatda çap olunmuş, kənddə onun yaradıcılıq gecəsini keçirilmişik. "Deyilən söz yadigardır" kitabında, eləcə də qəzetlərdə şairin şerlərindən nümunələr çap etirmişik. «Əlli yaşlı xəzinədən əlli məqalə» adlı kitabımızda Əminağa Arif haqqında məlumat və bir şeirini vermişik. Həmin qəzəlin məqtə beyti:

Arifa, batsa qızıl qanə tənim, ağlamayın,
Mən ki, artıq deyiləm, Qasim, Əliəkbərdən.

* * *

Ələkbər Şahbaz oğlu Axundov 1920-ci ildə Bakının Maştağa kəndində, bağban ailəsində anadan olmuşdur. Kənddəki 187 nömrəli məktəbi bitirmişdir. Hələ orta məktəbdə oxuyarkən şeirlər yazmağa başlamış, on altı yaşında "Yeni yol" qəzetində ilk şeiri çap olunmuşdur.

Orta məktəbi bitirdikdən sonra müharibə başlamış və hamı kimi o da Vətənin müdafiəsi üçün cəbhəyə getmişdir. İl yarım vuruşduqdan sonra yaralanmış və arxaya qayıtmışdır.

Müharibədən sonra Ələkbər Dövlət Universitetinin ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuş, lakin ailə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq təhsilini yarımçıq qoymuşdur.

Sonra ailə qurmuş, dörd oğul və bir qız böyütmüşdür. Qızı Dilərə Şahidqızı atasının yolunu davam etdirir.

Ələkbər Şahid ən çox Füzulidən və Seyid Əzimdən bəhrələnmişdir. Özünün dediyinə görə atası Kərbəlayı Şahbaz əzəldən şeir, sənət vurğunu olub. Şahbaz nənəmin əmisi olduğu üçün o ailə ilə yaxından tanışam.

Kərbəlayı Şahbaz qırxıncı illərdə Çənberəkənddə yaşayarkən evlərində ədəbi məclislər, şeir gecələri təşkil edərmiş. Ələkbər ən çox Əliağa Vahidlə dostluq etmişdir. 1943-cü ildən 1965-ci ilə kimi daim bir yerdə olmuşlar. Bundan başqa Ələkbər Şahid Maştağalı şairlərdən Şəfai, Səfa, Hacı Kazım, Ağahüseyn, Ənvər, Əliheydər və başqaları ilə daim əlaqə saxlamışdır.

Ələkbər Şahidin qezəlləri "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində, "Kirpi" jurnalında, bir çox ədəbi toplularda çap olunmuşdur.

İlk qezəllər kitabı Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı tərəfindən 1967-ci ildə çapdan buraxılmışdır. Bundan sonra 1978-ci ildə Yazıçı Nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış dörd şairin qezəllərindən ibarət "Qezəllər" kitabında və 1986-cı ildə Yazıçı Nəşriyyatında çap olunmuş altı şairin qezəllərindən ibarət "Qezəllər" kitabında 64 qezəli çap olunmuşdur. Şair 1999-cu ildə dünyasını dəyişmişdir. Şairin bir qezəlindən iki beyt:

Mövcü-dərya kimi dünya hələ də dalğalanır,
Gələcəkdir elə bir gün, olu dünya sakit.

Şahida, şeirdə mənanı gurultuyla demə,
Həll olur əhli-kəmal içrə bu məna, sakit.

* * *

Seyidağa Mircabbar oğlu Həbibov 1921-ci ildə Maştağada anadan olmuşdur. Bakıdakı Bədəl bəy adına orta məktəbin onuncu sinfini bitirib. N.Nərimanov adına Tibb İnstitutuna girmiş, lakin üçüncü kursdan təhsilini yarımçıq qoyub, M.Əzizbəyov Adına Neft-Kimya İnstitutuna daxil olmuşdur. İnstitutu bitirdikdən sonra Ramana Neft mədənlərində neft ustası işləmiş, oradan Buzovna neft mədənlərinə baş mühəndis göndərilmiş, bir müddətdən sonra mədəndə müdir vəzifəsində, daha sonralar isə Qaz Kontoru rəisi vəzifəsində çalışmışdır. Əmək veteranı olmuşdur, bir çox fəxri fərmanlar, orden, medallarla təltif edilmişdir.

1941-ci ildə müharibə başlarkən, orduya getmiş, Mozdok ətrafındakı döyüşlərdə tankçı kimi iştirak etmiş, 1943-cü ildə yaralandıqdan sonra arxaya qayıtmışdır.

1952-ci ildə ailə qurub, yoldaşı Gülcəhan xanım və qızı Lalə müəllimə hal-hazırda kənddə yaşayırlar.

Yaradıcılığa çox erkən yaşlarından başlamış, "Azərbaycan müəllimi", "Azərbaycan gəncləri", "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzetlərində, "Azərbaycan", "kirpi" jurnallarında tez-tez qezəlləri və satirik şerləri ilə çıxış etmişdir. 1986-cı ildə "Yazıçı" Nəşriyyatı tərəfindən buraxılan Məmməd İsmayılın tərtib etdiyi "Qezəllər" (kollektiv) kitabında altmışa yaxın qezəli çap olunmuşdur. 187 nömrəli məktəbdə kitabın təqdimatı keçirilmiş, orada C.Rəmzi şairin yaradıcılığından geniş məruzə etmişdir. Qızının dediyinə görə Seyidağa ən çox Əkrəm Cəfər, Novruz Gəncəli, Seyfəddin Dağlı, Vahid, Maştağada yaşayan şairlərdən Şəfai, Kazım, Əliheydər Rəğbət, Nardarandan Hacı Mail, Buzovnadən Ağa Hüseyn və s. ilə tez-tez görüşüb, şer məclisləri təşkil edər və şerləşərmiş.

Şairin qezəlləri radio və televiziyada muğam üstündə səslənir. Toy şənliklərində xanəndələrin repertuarında daimi yer tutur. Şairin bir qezəlindən bir beyt:

Vətəninçün, ey əzizim, nələr etmişən bugün sən, –
Hamının dilində əzbər belə bir şuar olaydı.

* * *

Novruz İsmayıl oğlu Sadıqov 1921-ci ildə, sentyabrın 12-də Bakı şəhərində dəmirçi ailəsində anadan olmuşdur. Atası İsmayıl Zəbih də gözəl şair idi. Atasını erkən itirən Novruz əmisininini, daha sonralar əmisioğlunun himayəsində qalmış, 63 nömrəli orta

məktəbdə ibtidai təhsil almışdır. Sonralar həm işləmiş, həm də 3 nömrəli beynəlmiləl şəhər orta məktəbində təhsilini davma etdirmiş, oranı bitirdikdən sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. Kitabxanada şöbə müdiri, İncəsənət muzeyində ekskursiya rəhbəri, Lerik rayonu kəndlərində müəllim, məktəb direktoru, "Azərbaycan gəncləri" qəzetində, Azərbaycan Baş Mətbuat İdarəsində, "Ədəbiyyat" qəzetində, "Azərbaycan" jurnalında, nəhayət Yazıçılar Birliyində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. On dörd kitabın müəllifidir. T.Əhmədovun "Azərbaycan Yazıçıları" kitabında haqqında məlumat və kitablarının adı qeyd olunmuşdur.¹

Ailə qurmuş, üç oğul böyütmüşdür...

Novruz "Gəncəli" təxəllüsü ilə şeir yazmışdır. 1987-ci ildə Maştağa Mədəniyyət Evinə təşkil olunmuş S.Vurğun adına poeziya klubunun rəhbəri idi. O zaman mən ondan niyə təxəllüsünün "Gəncəli" olduğunu soruşdum, "Gənclik xatirələridir də..." dedi, sonra xeyli fikrə getdi. Daha bir də bu söhbətə qayıtmadıq. Sonradan öyrəndik ki, Gəncəli onun əmisi oğlunun adıdır.

Novruz Gəncəli bir də mənim yadımda mənə ilk uğurlu yol arzulayan şair kimi qalıb. O zaman "Azərbaycan gəncləri" qəzetində "Yaradıcılıq iradə tələb edir" adlı bir yazı ilə "Ana borcu" adlı şeirimi vermişdi...² Dərnək rəhbəri olmasına baxmayaraq, heç də özünü ora gələn şairlərdən üstün tutmurdu. Hamı ilə səmimi dost kimi rəftar edirdi. Bəzən əruzda yazmağın əleyhinə gedirdi ki, bu da o dövrlə bağlı idi. Onunla bağlı xatirələrim çoxdur...

---

¹ T.Əhmədov, "Azərbaycan Yazıçıları". Bakı – 1995, səh. 371-372.

² "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 7 mart 1987-ci il.

Əliağa Bakir Hacıağa oğlu Rzayev 1923-cü il noyabrın 1-də Bakı şəhərində fəhlə ailəsində anadan olmuşdur. M.Əzizbəyov adına Neft-Kimya İnstitutunu bitirib, mühəndis ixtisası almışdır. Qırx ildən çox Kənd təsərrüfatı və Ərzaq Nazirliyində çalışmışdır.

Atası Hacıağa kişi fəhlə olmağına baxmayaraq, çox şeydən xəbərdar sinədəftər bir ağsaqqal idi. Atamın dayısı olduğu üçün bizə tez-tez gəlirdi, günlərlə qalardı. Onda mən uşaq idim, orta məktəbdə oxuyurdum. Yadımdadır, Hacıağa dayı bizə gələndə heç birimiz məktəbə getmək istəməzdik. O qədər maraqlı söhbətlər edərdi ki, gecə olanda bizi yatmağa güclə göndərərdilər. Şən, hazırcavab, zarafatçı olduğu qədər də ciddi idi, ondan çox çəkinərdik. Onun yanında artıq söz danışmaq, yüngül hərəkət etmək mümkün deyildi, o saat bir söz deyər, ya bir misal çəkərdi. Mənə anasının adını qoymuşdu deyər, kiçik bir xoşagəlməz hərəkətim olan kimi deyərdi: "Bilsəydim, xanım-xatın anamın adını sənə qoymazdım". Amma tez də münasibəti dəyişirdi və heç nə olmamış kimi adamlarla mehriban davranırdı. Bəli, Əliağa Bakir belə bir kişinin tərbiyəsilə böyümüşdü. Amma o biri qardaşlarından çox fərqlənirdi. Bəlkə də şair təbiəti onun düzgün başa düşülməsinə mane olurdu. Hər halda Bakir davranışında da şair idi, şeirində də...

Hələ gənc yaşlarından yaradıcılığa başlayan Bakir şeirin qəzəl janrına daha çox həvəs göstərmişdir. Şairlər ən çox anaya aid şeirlər yazmış, nəğmələrin çoxu da analara həsr olunmuşdur. Lakin Bakirin "Atadır" rədifli qəzəli toy şənliklərində xanəndələrin ən çox müraciət etdikləri qəzəldir. Necə ki, C.Cabbarlının "Ana" şeiri ana haqqında yazılan şeirlərin şahı hesab edilir, eləcə də Bakirin "Atadır" qəzəli hamı tərəfindən sevilən və toy

məclislərində təkrar-təkrar sifariş verilən qəzəldir. Necə ki, ustad sənətkarımız Hacı Mail "Vətəndir" qəzəli ilə Azərbaycandan kənar da tanınır, eləcə də Bakir "Atadır" qəzəli ilə məşhurdur.

Şairin 1978-ci ildə Yazıçı Nəşriyyatında çap olunmuş qəzəllər toplusunda (dörd şair) 13, 1986-cı ildə çap olunmuş qəzəllər toplusunda (altı şair) altmışa yaxın qəzəli oxuculara çatdırılmışdır. Sonralar şair 1990-cı ildə Yazıçı Nəşriyyatında çap olunmuş "Eşq ilə gülmüş təbiət", 1991-ci ildə "Gənclik" Nəşriyyatında çap olunmuş "Tarixlərdən gələn səslər", 1992-ci ildə "Şərq-Qərb" Nəşriyyatında çap edilmiş "Qabusnamə lövhələri" və 1994-cü ildə "Min bir gözəl, min bir qəzəl" adlı kitabları ilə oxucularını sevindirmişdir.

Şairin bir sıra şerhlərinə musiqi bəstələnmişdir. Şairin bir qəzəlindən iki beyt:

Sənət deyilən yolda mənim pirlərim var
Bilsin bütün aləm bu yolun körpəsiyəm mən.

Şəmsimdi Füzuli, qəmərım Seyyidi-Şirvan,
Ustadım olan Vahidi-pirin səsiyəm mən.

* * *

Əliheydər Rəğbət Əkbərov 1923-cü ildə Maştağa qəsəbəsində anadan olmuşdur. Orta təhsilini bitirəndən sonra 1941–1945-ci illərdə müharibədə iştirak etmişdir. Onun bir neçə satirik şeiri "Kirpi" jurnalında dərc olunmuşdur. 1974-cü ildə vəfat etmişdir. Kitabda üç şeiri verilmişdi, birindən iki beyt veririk:

Bu badəpərəstlik məni çox pis hala saldı,
Aləm bu şərəfsiziyimi timsala saldı.

Tay-tuşlarım elm öyrənib etdikcə tərəqqi,
Yıxdı məni mey, aşnalarım dan dala saldı.

* * *

Rüstəm Kərim oğlu Rüstəmzadə 1924-cü il noyabrın 7-də Maştağada anadan olmuşdur. Bakıda 1 nömrəli nümünə məktəbini bitirmiş, Keşlə Maşınqayırma zavodunda işləməyə başlamışdır. Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində qiyabi təhsil almış, lakin təhsili başa vurmamış, sonradan Orta Asiyada Əndincan Toxuculuq İnstitutuna daxil olmuşdur. Azərbaycan Yüngül Sənaye Nazirliyində müxtəlif vəzifələrdə çalışmış və təqaüdə çıxmışdır.

Yaradıcılığa gənclik illərində başlamış, şerləri, xüsusən də qəzəlləri ilə dövrü mətbuatda tez-tez çıxış etmişdir. 1993-cü ildən 1998-ci ilə kimi Azərbaycan Mədəniyyət Fondunda "Məcməüş-şüəra" ədəbi məclisin sədri olmuşdur. İlk qəzəllər kitabı 1991-ci ildə "Gənclik" nəşriyyatında çap olunmuşdur. Məclisdə "pərvanə" adlı bülleten çap etdirmişdir. Lənkəranda "Fövcul-füsəha" ədəbi məclisinin bərpasında iştirak etmişdir. 1998-ci ildə dünyasını dəyişmiş, vəfatının bir illiyi münasibətilə əsərləri və onun ölümünə yazılmış mərsiyələr kitabı çapa hazırlanmışdır. Qəzəлиндən iki beyt:

Nalə eylər dil sənin düşdükcə vəslin yadıma,
Allah, Allah, rəhm edəydi sevgilim fəryadıma.

Eylədi bərbad könlüm mülkün həsrət tişəsi,
Vəsli memarı nəzər qılmaz neçün abadıma?..

* * *

İkram Cahangir oğlu Zeynalov 1924-cü ildə Maştağa qəsəbəsində fəhlə ailəsində anadan olmuşdur. Təhsili ortadır. Böyük Vətən müharibəsi əlilidir. "Kirpi" jurnalında və qəzetlərdə bir neçə şeiri dərc edilmişdir. «Deyilən söz yadigar»dır kitabında bir gəraylısı və dörd qəzəli verilmişdir. Bir qəzəli üç beyt:

Kim gəlsə qonağ, heyran olub Baküyə qəlbən,
Təriflə təşəkkür eləyir: — Yaxşı səfərdir.

Olmaz Bakının görkəmini sevməyən insan,
Gəl olsa əgər xalq arasında o, hədərdir.

İkram, Bakı haqqında əsər çoxlu yazılmış,
Zənnimcə, bu da tərifə layiqli əsərdir.

* * *

Həmid Ağakərim oğlu Hadiyev 1924-cü ildə Maştağada anadan olub. Kənddəki 187 nömrəli orta məktəbi bitirib. Həmin il müharibə başlandıqından buraxılış imtahanlarını verən kimi bir dəstə məzun ilə birlikdə könüllü cəbhəyə gedib. Dəfələrlə yaralanıb qospitalda yatıb. Sonuncu döyüşdə bədəninə doqquz nahiyəsindən güllə yarası aldığına görə sağaldıqdan sonra arzusuna baxmayaraq cəbhəyə göndərilməmiş, evə qayıtmağa məcbur olmuşdur. Ali təhsil almaq imkanı olmamış, lakin ərəb-fars və rus dillərini mükəmməl öyrənmiş, klassik ədəbiyyatı daim mütaliə etmişdir. Həm ərüz, həm də heca vəznlərində şeirlər yazmışdır. Bir müddətdən sonra yaradıcılıqdan əl çəkmiş, əsərlərini öz əlilə məhv eləmişdir. Əlimizdə ancaq bir müharibə

dövründən bəhs edən mənzum dramı və orta məktəb vaxtı yazdığı beş qəzəli qalmışdır. Arxivində bir çox Bakı şairlərinin əsərləri, xüsusən də mərsiyələri vardır.

1954-cü ildə ailə qurmuş, beş qız, iki oğul böyütmüşdür. 1986-cı ildə dünyasını dəyişmişdir. Övladlarından Ağamehdi, Ağakərim, Səidə, Yeganə, nəvələrindən Həmid, Şahin və Xəyal yaradıcılığa meyl göstərmişlər. Bir qəzəlidən bir beyt:

Çəkərəm nazını mən, sən də məni yad eləmə,
Qılasan əhdə vəfa, xətti-Süleymanə dəyər.

* * *

Ənvər Ağaverdi oğlu 1926-cı ildə Maştağada anadan olmuşdur. İlk təhsilini kənddə 128 nömrəli məktəgdə almışdır. Neftçi olmuş, Buzovna neft mədənlərində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. Gənclik illərindən başlayaraq əruz vəznində şeirlər yazmışdır. Lakin ədəbi irsindən çox az bir hissə gəlib bizə çatmışdır. Deyilənə görə özünü heç vaxt şair adlandırmamış, sadəcə xətri istəyəndə həvəskar kimi qələmini sınamışdır. Əlyazmalar İnstitutunda Cəfər Rəzinin şəxsi arxivində, "sərasər", "kimdir", "gəlsə", "neynim", "mən oldum", "var" rədifli və s. şeirləri vardır.

1981-ci ildə dünyasını dəyişmiş, ölümündən sonra şeirləri nəşrə hazırlanıb və şair Əli Səyyahın redaktorluğu ilə 1994-cü ildə Bilik, "İrşad" mərkəzində "Bir gözəl gördüm" adı altında çap olunmuşdur. Kitabda qəzəllər, qoşma, müstəzad, rübailər, "Sual-cavab" adlı dördlüklər və mənzum məktubları verilmişdir. "Deyilən söz yadigardır" kitabında isə bir qəzəli verilmişdir. Bir qəzəlidən iki beyt:

Azəri yurdumuzun çox qəribə tarixi var,
Vərəqlə səhfələrin, yaxşıca öyrən Vətəni.

Mərd oğullar yetirən şanlı, cəsur ölkədi bu,
Vətən uğrunda ölər, verməz əlindən vətəni.

* * *

Mikayıl İsmayıl oğlu Quliyev 1927-ci ildə Maştağada anadan olub. 1947-ci ildə kənddəki 128 nömrəli orta məktəbi bitirmişdir. Atası İsmayıl kişi neft mədənlərində işləmiş, dörd qız, üç oğul böyütmüşdür. Övladlarından evin beşinci uşağı olan Mikayıl fərqlənmiş, olduqca hazırcavab, hafizəli olduğundan, ona deyilən sözə daim şerlə cavab verdiyindən, toylarda, meyxana məclislərində bədahətən şer söylədiyindən kənddə tanınmışdır. Digər tərəfdən yaşlılara məxsus davranışı, arifliyi, onu camaatın gözündə yüksəltmiş, hamı ona bir müdafiəçi, bir arxa kimi baxmışdır. Deyilənə görə hətta kənddə dalaşanları ayırmaq, küsənləri barışdırmaq üçün çox vaxt ona müraciət edərmişlər. Dost, qohum, qonşu üçün "canından keçən" adam olmuşdur.

Mikayıl elə bu xasiyyətinin qurbanı olub. Dostunu müdafiə etmək istərkən əlindən xəta çıxmış, sonralar vətəndən didərgin düşərək, Rusiyaya getmişdir. Sonuncu xəbəri 1959-cu ildə alınıb, sonralar haqqında heç bir məlumat olmayıb.

Bacısı oğlu Kamilin dediyinə görə ən çox Kazım, Ağahüseyn, İkrəm, Mirqədir və s. ilə dostluq edərmiş, son vaxtlar Vahidlə də şerləşərmiş. Ağahüseyn, Xosrova bənzətədiyi üçün ona "Xosrov" təxəllüsünü vermiş, lakin şairin bu təxəllüslə yazdığı şerlər ondan sonra it-bat

edilmişdir. Rusiyadan göndərdiyi şerləri isə "Pünhan" və "Gizlin" təxəllüslərilə yazmışdır. Həmin şerləri Kamil müəllimdən götürdük ki, burada on bir qəzəl, iki beşlik və bir də "Azərbaycan" şeiri vardır. Əsərlərində ən çox zəmanədən, dostlarından şikayət motivləri vardır. Mətbuatda bir neçə qəzəlini çap etdirmişik. Meyxana stilində yazılmış maraqlı bir şeiri veririk:

Yazıram bu şeiri mən bəxtüvə, Azərbaycan!
Gündə bir şah çıxır təxtüvə, Azərbaycan!

Göylərə baş yetirən meşən saçından qırılır,
Elə bil ləldü, bir şah tacından qırılır.
Gücü çatmır almağa, millət acından qırılır
Kubu beş yüz manata təxtövi, Azərbaycan!
Gündə bir şah çıxır təxtüvə, Azərbaycan!

Dözmək olmur bu qədər əziyyətə, zillətüvə,
Adın, Azərbaycan, lap yaraşır qeyrətüvə.
Bilmirəm harda ölüb, nə oldu ki, millətüvə,
Qol çəkir ermənilər aktüvə, Azərbaycan!
Gündə bir şah çıxır təxtüvə, Azərbaycan!

Neftüvi yer altından çıxartdıqca, çıxır kalan,
Yünuvi, pambığıvi ruslar olur müftə alan.
Oturub dilənçilər cərgəylə, dalan-dalan,
Rəhm elə dilənçi bədbəxtüvə, Azərbaycan!
Gündə bir şah çıxır təxtüvə, Azərbaycan!

Neçə vaxdır ki, sənə, Azərbaycan, deyirəm,
Sözümü eşitginən, birdəfəlik qan, deyirəm,
Bu sözü bilməsin heç kəs, sənə Pünhan deyirəm,

Belə getsə az qalıb vextüvə, Azərbaycan!
Gündə bir şah çıxır təxtüvə, Azərbaycan!

* * *

Süleyman Kərim oğlu Rüstəmzadə 1929-cu ildə Maştağada anadan olub. Keşlədə, səkkizillik məktəbi bitirib. Orta təhsilini 61 nömrəli orta məktəbdə tamamlayıb. Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmiş, Yardımlı Maarif şöbəsində inspektor vəzifəsində işləmişdir. Sonralar Azərneşrdə kadrlar şöbəsinin təlimatçısı kimi çalışmış, nəhayət Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun mətnşünaslıq şöbəsində kiçik elmi işçi, elmi işçi, böyük elmi işçi vəzifələrində işləmiş gözəl mətnşünas kimi tanınmışdır. "Qasım bəy Zakirin yaradıcılığı" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək, 1964-cü ildə filologiya elmləri namizədi adı almışdır. Q.Zakirin şerlərini toplayıb kitabını tərtib etmiş və nəşr etdirmişdir. S.Ə.Şirvaninin külliyyatını tərtib edib çap etdirmiş, deyilənə görə onun yaradıcılığı ilə bağlı yazılmış monoqrafiyası ölümündən sonra yoxa çıxmışdır, indiyə kimi aqibəti məlum deyildir.

Hələ tələbəlik illərindən lirik şerləri və qəzəlləri dövrü mətbuatda çap edilmişdir. "Deyilən söz yadigardır" kitabında iki qəzəli vardır.

1975-ci ildə həyatdan vaxtsız köçmüşdür. Bir qəzəlindən iki veyt:

Gözəlim, gəlmə mənim yanıma biganə ilə,
Nə rəvadır, yana milçək oda pərvanə ilə!

Yaraşır nə sənə Leyli, nə mənə Məcnun adı,
Nə qiyas eyləmək aqilləri divanə ilə?!

* * *

Onu da qeyd edək ki, haqqında söz açdığımız şairlərdən Atababa hicri, Məhəmmədəli Şəfai, Mirmahmud Nuri, Hacı Kazım, Səfa və Seyidağa haqqında qeyd və şərlərindən nümunələr Məmməd Nurinin "Azərbaycan qezəlləri" kitabında da vardır...

Əlbəttə, Maştağada yaşayan, yaradan və ya əslən Maştağalı olub Bakıda yaşayan şairlərin siyahısı bununla bitmir. Əsərlərini əldə edə bilmədiyimiz bəzi şairlərin, eləcə də adı belə bizə məlum olmayan şairlərin haqqında məlumatlar əldə edildikdən sonra, yenidən bu mövzuya qayıdacağıq. Yəqin ki, haçançə Maştağa ədəbi mühitində yaranan ümumi ədəbiyyat haqqında, bütün şairlərin yaradıcılığını əhatə edən sanballı tədqiqat əsərləri yazılacaq. Biz bu işi başa çatdırma bilməsək də, gələcək nəsillə bunu davam etdirəcəkdir...

Haqqında söz açdığımız bu şairlərin yaşadığı Maştağa ədəbi mühitində biliyi, sənətkarlığı cəhətdən diqqəti daha çox cəlb edən şairlərdən biri Mir Cəlaldır.

KƏRBƏLAYİ MİRCƏLALIN HƏYATINDAN

Kərbəlayi Mircəlal Mirhadi oğlu 1870-ci ildə Maştağada anadan olmuşdur. Kənddə dedə-baba peşələri olan bağçılıqla məşğul olmuş, zəfəran əkib-becərmiş, sadə həyat tərzini keçirmişdir.

Mollaxana təhsili görsə də, sonralar öz üzərində işləmiş, klassikləri mütaliə etmiş və klassik şeirin inceliklərinə yiyələnmişdir. Yüzlərlə əsərin müəllifi olsa da, bu gün əlimizə çox az şeiri gəlib çatmışdır. Əsərlərinin çoxu yazıya alınmadığından, ancaq hafizələrdə qalan bir neçə əsərlə belə özünü şair kimi təsdiqləyən Mircəlal həm də dindar, mömin adam olmuş, Allah yanında hörməti olan ağsaqqal kimi tanınmışdır. Kəndin qocaman sakinləri onun haqqında, bu gün çoxuna qərribə görünən, əfsanəyə bənzər əhvalatlar danışirlər.

***

Deyilənə görə bir dəfə Maştağada əkin sahələrinin qızmar günəş şüaları altında susuzluqdan yandığı bir zamanda camaat gedib Mircəaldan xahiş edir ki, Allaha

dua eləsin, yağış yağdırsın. Mircəlal heç bir söz demədən dəstəmaz alıb namaz qılır, namaz üstündə dua edir. Çox keçmir ki, güclü yağış yağır. Yağış o qədər güclü olur ki, artıq sahələrin yuyulub getməsi təhlükəsi yaranır. Camaat yenə də onun yanına gəlib indi də yağışın kəsməsi üçün dua etməsini xahiş edirlər. Mircəlal yenə də heç bir söz demir. İki rükət namaz qılıb duaya oturur, bir azdan yağış kəsir, yenidən günəş çıxır. Əlbəttə, bu indi bizə təəccüblü görünür, amma o zaman camaat şairin yanına gedəndə onun duasının gücünə inanırdı. Mircəlal belə bir seyyid imiş...

Bütün şəriət qanunlarını incəliklərinə kimi bilən və onlara doğru-düzgün riayət edən şair ən kiçik bir məsələni belə boşuna buraxmamışdı.

***

Mircəlalin ömür-gün yoldaşı Zərəfşan xanım atamın bibisi olduğu üçün bizə tez-tez gəlirdi. Çox kiçik olsam da yadıma gəlir ki, olduqca gözəl, zərif qadın idi. Çox qocalmış olsa da gəncliyində gözəl olduğu üzünün cizgilərindən bilinirdi.

Zərəfşan bibi yoldaşı Mircəlal haqqında yaxşı xatirələr danışardı, amma təəssüf edirem ki, yadımda çox az şey qalıb, qalanlar da qırıq-qırıq əhvalatlardır. Onun dediyinə görə Mircəlal sadə, xoşxasiyyət, zarafatçı, şən olduğu qədər də ağır təbiətli, şəri qanunlarda möhkəm, bəzən də inadkar adam imiş.

Bir dəfə qonşunun arvadı toya gedəndə Zərəfşanın qolbaqlarını alıb taxır. Sonradan onları qaytaran zaman Mir Cəlal bundan xəbər tutur. Belə bir işin bir də təkrar olunmamasını hökm edir və həmin qolbaqları dəyişdirib yenilərini alır.

***

Yaddaşlara hopub qalan xatirələrdən məlumdur ki, hər yerdə olduğu kimi Maştağada da məhərrəm və səfər aylarında camaat həmişə Kərbəla müsibətini yad edərək, din yolunda şəhid olanlara matəm saxlamışdır. Bu adət indiyə kimi bizim kəndimizdə qalmaqdadır. Hətta sovet dövründə qoyulan qadağalar belə bizim kənd camaatına bunu tərk etdirə bilməmişdi. Lakin hakimiyyətdən əvvəl bu mərasimlər daha geniş, daha canlı keçirilirmiş. Hətta məscidlərin həyətində Şəbih tamaşaları da təşkil edilmiş. İndiki bazar meydanında olan məsciddə (sovet dövründə tikiş arteli olmuş, hal-hazırda yenidən bərpa edilib məscid kimi istifadə olunur) keçirilən Şəbih tamaşalarında Mir Cəlal həmişə İmam Hüseyn rolunda çıxış edərmiş. Təsadüfi deyildir ki, şairin mərsiyələrinin əksəriyyəti İmam Hüseynə (ə) həsr olunmuşdur.

***

Mir Cəlal haqqında olan başqa bir xatirədə deyilir: "1918-ci ildə ermənilər Bakıda qırğın törədəndə bütün Bakietrafi kəndlərin camaatı kimi Maştağa əhli də birləşib şəhərdə təşkil olunan barrikadalarda vuruşmağa getmişlər. Hətta deyilənə görə, türklər Bakıya daxil olarkən sonuncu vuruşan barrikadalarda ancaq maştağalılar qalmışlar.

Həmin vuruşmalarda Mir Cəlal da iştirak etmişdir. Deyilənə görə türk paşası üzünü camaata tutub soruşmuşdur:

–Seyyidə güllə batmaz, sizin aranızda ən nəcib seyyid kimdir?

Camaat Mir Cəlalı göstərmişdir. Paşa bayrağı şairə vermişdir. Hücüm vaxtı bayrağ bağlı olmalıdır. Mir Cəlal

isə bayrağı açıq aparırmış. Paşa səbəbini soruşanda, şair cavabında demişdir:

– O vaxt ağam, Həzrət Əli (ə) bayrağı açıq aparmışdı, çünki bilirdi ki, qalib gələcək. İndi mən də bilirəm ki, biz qalib gələcəyik, ona görə də bayrağı açıq aparıram.

Mircəlalin nəvələrindən seyid Aslan, nəticələrindən Məşədibaba Şahin və İnsafxanım yaradıcılıqla məşğul olur.

Şair 1937-ci ildə dünyasını dəyişmişdir.

ÖZÜL XƏRAB OLUBDU BİNADƏN YAVAŞ-YAVAŞ

Mir Cəlalin əsərlərindən əlimizdə növhələr və bir qəsidə vardır. Növhələri atamın arxivindən götürmüşəm. Arxivdə Mir Cəlal üslubuna çox yaxın olan, lakin məqtəsində təxəllüs olmayan, bəlkə də son bəndi düşmüş növhələr də vardır ki, onları şairin adına çıxmağa cürət etmirik.

Şairin qəsidəsi Cəfər Rənzinin tərtib etdiyi "Deyilən söz yadigardır"¹ kitabında verilmişdir. Lakin burada qəsidə cəmi on bir beytdir. Qəsidənin başqa bir variantı Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fraqmentlər bölməsində Fr-1466 şifrəli qovluqda saxlanılır. Bir vərəq, 35x35,5 ölçüdə olan əlyazma nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Xətti səliqəsiz, vərəq qat kəmiş yerlərdə pozulmuş, didilmiş şəkildədir. Əlyazmanın başlanğıcında "Nəzm kəlami-Mir Cəlal" və "Qəsideyi-məcəlis" sözləri, sonunda isə "İn mürasilə be-xidməti-Məşhədi Səlam, dər qəryeyi-Zabrat"² sözləri yazılmışdır. Buradan aydın olur ki, qəsidə şairin

---

¹ Deyilən söz yadigardır. Yazığı – 1981, səh. 98.

² Əlyazmalar İnstitutu Fraqment - 1466.

avtoqrafıdır və Zabrat kəndində yaşayan Məşhədi Sələma göndərilmişdir.

Avtoqrafda olan qəsidə on altı beytdir. Əlyazma ilə kitabda olan variantları müqayisə etdikdə cəmi altı beytin eyni olduğunu görürük. Kitabda olan məqtə müstəsna olmaqla son beş beyt əlyazmada yoxdur, əlyazmada olan on bir beyt də kitabda yoxdur. Aşağıdakı üç beyt:

Qəddim xəmə oldi, düşdi qüvadən yavaş-yavaş.
Cismim ərindi, qaldı qəzadən yavaş-yavaş.

Diz taqətin itirdi, ikini üç eylədim,
Üzdüm əlimi seyri-səfadən yavaş-yavaş.

Dəndani-dürr oldi şikəst, "sin"i "şin" deyib,
"Sad" hərfini ayırmadı "sa"dən yavaş-yavaş.-

hər iki variantda vardır. Lakin kitabda ikinci beyt ilə üçüncünün yerləri dəyişik verilmişdir. Həm də ikinci beytin birinci misrasında "diz taqətin itirdi" əvəzinə kitabda "diz taqəti kəsildi", üçüncü beytin birinci misrasında isə "oldi şikəst" əvəzinə "şikəst olub" və "deyib" əvəzinə "deyir" yazılmışdır ki, burada birincidə heç bir mənə təhrifi yoxdur. Amma ikincidə sintaktik pozğunluq yarandığı üçün qeyri-məqbul hesab edirik.

Qəsidənin dördüncü və beşinci beytləri:

Başım tüki ağardı, bədən qüvvədən qalıb,
Taqət tükəndi, düşdi ciladən yavaş-yavaş.

Sinnim yetübdü doxsanə, göz nurdən düşüb,
Kar oldi guş, keçdi sədadən yavaş-yavaş.-

hər beytdən bir misra itirilməklə iki beyt kitabda bir beyt kimi getmişdir:

Başım tüki ağardı, bədən qüvvədən düşüb,
Guşum kar oldu, qaldı sədədən yavaş-yavaş.

Burada da qrammatik pozuntulara təsadüf olunur, lakin təkrar açıqlamaya ehtiyac görmürük.

Əlyazmada altıncı beyt:

Baş qülleyi-bədəndə əsir bərgi-bid tək,
Dərmanı yox alam hükəmadən, yavaş-yavaş, -

Kitabda beşinci beyt yerində işlənmişdir. Həm də birinci misra "Baş qülleyi-bədəndə əsir, yarpaq andırır" kimi verilmişdir.

Qəsidənin variantlarında həm də mövzu müxtəlifliyi vardır. Hər iki variantda eyni olan beytlərdə şair belinin əyilməsindən, bədən qüvvədən düşməsindən, cisminin yavaş-yavaş əriyib puç olmasından, diz taqətini itirdiyi üçün özünün əsaya möhtac olmasından və yavaş-yavaş səfa seyrindən əl üzməsindən, dişlərin tökülməsindən və buna görə də danışığının dəyişməsindən, "sin" hərfini "şin" kimi tələffüz etməsindən, "sa" hərfini "sad" dan fərqləndirə bilməməsindən, baş tükünün ağarmasından, gözün nurdan düşməsindən, qulağın eşitmə qabiliyyətini itirməsindən, başın bədən üstündə yarpaq kimi əsməsindən şikayət edərək bütün bunların çarəsiz, dərmansız olduğunu bildirirsə, növbəti beytlərdə artıq mövzu dəyişir. Kitabda əlyazmadan fərqli olaraq tamam başqa bir mövzu, molla'nın həcvi verilir və bu son beytə kimi davam edir:

Gəldim cəhanə haqqı tapam molla qoymadı,
Çəkdim özümü, çıxdım aradən yavaş-yavaş.

Mollanı kim görüb verə ehsan fəqirlərə,
Yainki cəng edə difadən yavaş-yavaş.

Düşmən gələndə molla qaçıb hində gizlənər,
Söylər; "İlahi, saxla bələdən" – yavaş-yavaş.

Gəldikdə məclisə deməmiş başda əyləşər,
Məxrəclə söyləyər söz ucadən yavaş-yavaş.

Aş məclisi olanda qızar mollanın gözü,
Təhvil verir özün nüçəbadən yavaş-yavaş.¹

Göründüyü kimi burada şair həqiqi dindən, şəriət qanunlarından baş çıxarmayan, ehkamlara riayət etməyən, çətinlik olarkən gizlənib sadəcə Allaha yalvarmaqla öz işini bitmiş hesab edən, lakin yaxşı gündə məclisin yuxarı başında əyləşib az-çox öyrəndiyi sözləri ucadan söyləyərək, yavaş-yavaş "öz işini görməsindən" bəhs edir.

Lakin əlyazmada bu beytlər yoxdur. Ola bilsin şair əvvəlcə bu variantı işləmiş, sonra şeirin ardını dəyişmişdir. Ya bəlkə də qəsidə əvvəldən iyirmi bir beyt olmuş, şair sonradan bu beş beyti onun içərisindən çıxarmışdır. Hər halda Mir Cəlal dövründə həcv yazmağın adi bir hal olduğunu nəzərə alsaq, həm də yuxarıdakı misraların şairin təbinə uyğun olduğunu düşünsək, bu beytləri şairin yaradıcılıq məhsulu kimi qəbul etmək olar.

---

¹ "Deyilən söz yadigədir". Yazığı – 1981, səh. 98.

Burada bir faktı da xatırlamaq yerinə düşər Nizami Gəncəvi adına ədəbiyyat muzeyinin elmi fondlar şöbəsinə saxlanılan Hacığa Abbasovun Sabirlə bağlı xatirələrində Mir Cəlalın Sabirlə yaxınlıq etdiyinin şahidi oluruq. Əlyazmada oxuyuruq: Sosial-demokratlar adından məşhur fəhlə Məhəmməd Məhəmmədyarov Sabirdən razılıq edüb. Sonra da sosial-demokratlar Sabirin Şamaxıda yaşayan külfətinə yardım üçün pul yığıb göndərmişdilər və Sabirə bir qış paltarı və bir danə kostyum məşhur indiki Kommunist küçəsində olan şəkili Mirzə Əhmədə tikdirüb Sabirə vermişdilər. Həman ilün yay fəslində məşhur Məhəmməd Məhəmmədyarov maştağalı Balaəmi Dadaşov ilə bərabər Şəmaxiyə gedüb külfətini götürüb Məhəmməd Məhəmmədyarovun Maştağada olan bağında Sabirə öz ailəsi ilə istirahət etmək üçün bir mənzil düzəltdi. O zaman Maştağa kəndində meyخانə deməklə məşhur olanlar: molla Atababa, Əlikərim və Mir Cəlal Sabirin yanına tez-tez gəlüb ondan kəndli və fəhlələr həyatından söz yaratmaq üçün məharətli meyخانələr yazmağı öyrənirdilər».

Əlyazma variantında qəsiddə sənətkarlıq cəhətdən daha qiymətli əsərdir. Burada yeddinci beytdən başlayaraq meqtəyə kimi şair dövrün neqativ hallarından narazı olduğunu, çox şeyin yavaş-yavaş dəyişdiyini obrazlı ifadələrlə oxucuya çatdırır:

Qalsın bu söz burda, keçək başqa mətləbə,
Söhbət edək biz əhli-səxadən yavaş-yavaş.

Hər yerdə əğniyələri Xəliq edüb vəkil,
Tutsun xəbər fəqirü gədədən yavaş-yavaş.

Ali-rəsul həqqini bulmuşə vermiyüb,
Şərm etmiyüblər ali-əbadən yavaşı-yavaşı.

Ver həqqini rində seyyidin, sölədilər,
Çoxlu danışma çinü çəradən yavaşı-yavaşı.

Miskinə rəhm qılmadı bir fövc əğniya,
Aldı riba fəqirü gədadən yavaşı-yavaşı.

Dari-fənədə yapıdılar ali imarəti,
Göndərdi həqq olarə bəladən yavaşı-yavaşı.

Gör düzinə edir olarə Xaliqi-cəlil,
Bir zərrə qalmadı o paradən yavaşı-yavaşı.

Noldi o pul, hanı dövlət, o dəbdəbə?
Puç oldi getdi cümlə aradən yavaşı-yavaşı.

Xanələri dolubdu nə sir tar, dəf, çul,
Xanəndələr oxurla sənədən yavaşı-yavaşı.

Yaz, Mir Cəlal, məqaləni sən, bitərəf dayan,
Özül xərab olubdu binadən yavaşı-yavaşı.¹

Qəsidənin əvvəlində insanın cismən dağılıb puç olduğunu, "korlandığını" yavaşı-yavaşı müsbət varlıqların aradan getdiyini göstərən şair, burada artıq bütünlükdə cəmiyyətin dəyişməsindən, mənəviyyətin korlanmasından, mənəvi dəyərlərin yavaşı-yavaşı aradan getməsindən, tənəzzül etməsindən söz açır. Göstərir ki, onun yaşadığı dövrdə bir qrup adamı xalqın başına vəkil qoyublar ki,

---

¹ Əlyazmalar İnstitutu. Fraqment-1466.

fəqirlərdən, rəiyyətdən xəbər tutsunlar, onların dərdinə çarə etsinlər. Lakin həmin bu bir ovuc əğniyə, sələmçiliklə məşğuldurlar, imkansız adamlara nəinki təmənnasız kömək etmirlər, hətta onlardan riba yeyirlər. Şəriətin göstərdiyi haram-halala baxmırlar. Nə peyğəmbərdən, nə Allahdan həya etməyən bu adamlar min cür əyri yolla pul qazanıb özlərinə imarətlər tikirlər. Peyğəmbər övladı olan seyidlərin həqqini verməkdən boyun qaçıırırlar. Sonra isə şair bütün bunların nəticəsini göstərir və deyir ki, puç dünyada ali imarətlər yapanlara Allah yavaş-yavaş bəla göndərmiş və onların qazandıqları pullardan zərrə də qalmamış, hamısı yavaş-yavaş puç olub getmiş, o dəbdəbə, o dövlət daha yoxdur.

Əsərdə şairin təəssüfü ilə yanaşı onun bütün bu eybəcərliklərə qarşı gücsüz olduğunun şahidi oluruq. Uçuruma gedən cəmiyyəti xilas edə bilməyən və eyni zamanda həmin axına qoşulmağı da rəva görməyən şair bitərəf dayanmağı üstün tutur. Qəsidənin məqtə beyti hər iki variantda eyni verilmişdir.

***

Cəfər Rəmzinin tərtib etdiyi «Deyilən söz yadigardır toplusunda» Mir Cəlalın qəsidəsi ilə bərabər bir qəzəl də verilmişdir:

Dağıtma tar telin, ey səba, nigar üzünə,
Dəri-tərəhhümü tutma ümidvar üzünə.

Cəbini-yar ki, mey nəşəsilə xu dutmuş,
Bənəvşədir ki, tərəşşöh salıb bahar üzünə.

Səvadi-xəttinə yol vermə səfhəyi-ruyə,
Nə vəqt səbzə çıxıb dürri-şahvar üzünə?

Ziyayi-ruyun ilə bədr dəvi eylərdi,
Hilal qaşın onun çəkdi Zülfüqar üzünə.

Cüda salam məni, ya rəb, o sərv qamətdən,
Qiyamətə kimi həsrət qalan nigar üzünə.

Behişt-i-ədnə rizvanə etmərəm rəğbət
Gələndə həşrə gözüm ger sataşsa yar üzünə.

Ləbi-nigardən istə, Cəlal, badəyi-nab
Açıldı qönçəyi-gül bülbüli-bahar üzünə.

Cəfər Rəmzi qəsidənin məqtəsində şairin təxəllüsünü Mirzə Cəlal kimi qeyd edir. Amma əlyazma variantında bu Mircəlal kimi getmişdir ki, bu düzgün variantdır. «Mir» sözü seyidliyi bildirir. «Mirzə» sözü ondan yuxarı söz olmadığı üçün müəllimlik etməyən adamın adının əvvəlinə «Mir» əvəzinə «Mirzə» sözünü yazmaq nə dərəcədə düzgündür? Digər tərəfdən isə, heç kəs Mir Cəlala Mirzə Cəlal kimi müraciət olunduğunun şahidi olduğunu etiraf etməyib. Burada diqqəti çəkən başqa bir fakt var. Tarixdə Mirzə Cəlal adında digər bir şair məlumdur. Əlyazmalar İnstitutunda B-236/10536 sifrəsində saxlanılan əlyazma cümgündə 29 nömrəli yazıda Mirzə Cəlal haqqında qeydlər və şeirləri verilmişdir. Eyni zamanda D-288 formatlı əlyazmada Cəlal təxəllüslü şairin şeiri var. A-13 formatlı əlyazmada Mirzə Cəlalin farsca şeiri verilmişdir. Mirzə Cəlal haqqındakı qeydlərdən məlum olur ki, Türkiyədə yüksək təhsil almışdır. Şeirlərinin çoxu da fars dilindədir. Əliabbas Müznibin «Azərbaycan şairləri» əlyazma toplusunda yuxarıda göstərdiyimiz qəzəl verilmişdir. Bütün bunlar bu qəzəlin Mir Cəlala aid olduğuna bir qədər şübhə doğurur.

Cəfər Rəmzinin bizə təqdim etdiyi qəzəlin dili göstərir ki, bu qəzəli tərtibçi dildən eşitməmişdir hər hansı bir əlyazmadan köçürmüşdür. Burada bənövşə-bənəvşə, tutmuş-dutmuş və s. kimi verilməsi bunu sübut edir. Şeirde səfhəyi, badəyi, qönçəyi və s. sözlərdə «e» hərfinin «ə» ilə əvəz olunması, eyni zamanda dəva sözünün dəvi kimi yazılması və bir sıra səhvlər də diqqəti çəkir. Ümumiyyətlə, çox yerdə bu səhvə rast gəlinir. Bəzi sözlərin sonunda «yey» hərfi «i» yox, «a» səsini verir. Məsələn, İsa, Musa, Leyla və s. Bu kobud səsdən elə «Leyla və Məcnun»u biz «Leyli və Məcnun» kimi oxumuşuq və bu tarixə də belə daxil olub. Hətta, Füzulinin məşhur qitəsində və Hacı Mailin ondan edədiyi təxmisdə də «dəva» sözü dəvi kimi oxunur. Təxmisdə bu söz bir neçə dəfə təkrar olunduğundan lap eybəcər səslənir. Hətta yadımdadır, Hacı Mailin Maştağa mədəniyyət evində keçirilən 60 illik yubileyində Ağaxan Abdullayev bu təxnisi muğam üstündə oxuyanda mənle yanaşı oturan mərhum müəllimim Firuz Sadıqzadə də təəccübünü bildirdi ki, nə əcəb Ağaxan belə səhvlərə yol verir.

Bu kitab əslində 2000-ci ildə qələmə alınıb, «Məcmüüşşüəra»nın 140 və Mir Cəlalın 130 illik yubileylərinə hədiyyə kimi həmin ildə çapa verilmişdi. Bu qəzəlin mübahisəsinə görə biz çapı saxladıq və Mirzə Cəlal adlı şairlə bağlı araşdırmalar aparmaq qərarına gəldik. Bu işə kitabın çapının illərlə yubanmasına səbəb oldu...

EDƏR NÖVHƏ, CƏLAL AĞLAR

Mir Cəlal ən çox dindar şair kimi şöhrət qazanmışdır. Əlimizdə olan növhələrdən də görünür ki, şair dini, şəriət qanunlarını, Qurani-kərimi, Kərbəla müsibətini çox gözəl bilirmiş və islam dünyasında baş verən hadisələrdən xəbərdar imiş. Onun növhələrində Həzrət Əli (ə)in, İmam Hüseyin(ə)in, Əliəkbərin, Qasimin, Əliəsqərin, Zeynəbin mədhi, Kərbəla müsibətinin ayrı-ayrı səhnələrinin təsviri, şəhidliyin tərənnümü, insanları görkəmli din xadimlərindən ibrət almağa çağırış xüsusi yer tutur.

Şairin Həzrət Əli (ə)a həsr olunmuş növhəsi bu cəhətdən daha çox diqqəti cəlb edir:

Ey vücudi, xilqəti, zati səxavət, ya Əli!
Aləmi-imkanə sənsən kani-rəhmət, ya Əli!

Ya Əli, sənsən olan ustadi - Cəbrili-əmin,
Həm Əlisən, həm vəlisən, həm imami aləmin.
İxtiyarında olur lövhü qələm, ərşü zəmin,
Aləmə sənsən edən ruzini qismət, ya Əli.

Ərşü kürsünün sütunisən, zəminin ləngəri,
Zahirə gün tək çıxartdın məzhəbi-peyğəmbəri,
Ey müşərrəf eyləyən İslamə cəmən kafəri,
Onlara təklif edən kəlmə-şəhadət, ya Əli.

Sən Əmir-əl-möminsən, səndə var sirri-Xuda,
Bilmirəm bais nədir, ey mənşeyi-kani-səxa,
Tiğilən münşəqq edüb cismün, vurub ol bihəya
İbni-Mülcəm başivə zülmilə zərbət, ya Əli.

Başini qoydi diz üstünə Hüseyin qan ağladı,
Müctəba oğlun açıb başını, sinə dağladı,
Zeynəbin dəsmal ələ alıb yarani bağladı,
Tutdu övladın sənə matəm-müsibət, ya Əli.

Dur Nəcəfdən, ya Əli, gəl Kərbəla səhrasınə,
Gör neçə min yarə vurmşlar Hüseyin əzasinə,
Nocəvanların sərəsər batdı qan dəryasınə,
Can verəndə ağladı dün şah ümmət, ya Əli.

Can verəndə ərz edərdi: Mən Hüseyinəm, ey Xuda!
Mən sənün eşqünlə verdim, ey Xuda, canım fəda!
Sən bağışla cəddimün ümmətlərün ruzi-cəza,
Çox çətindür ümmətə ruzi-qiyamət, ya Əli.

Mən səni verrəm qəsəm məzlum Hüseyinün adinə,
Kərbəladə Zeynəbün həm naləvü fəryadınə,
Can verəndə, ya Əli, yet şilər imdadınə,
Mir Cəlalə həşrdə eylə şəfaət, ya Əli.

Ey varlığı, təbiəti, əsli, mahiyyəti səxavət olan Əli, bu varlıq aləminə rəhmət mənbəyi sən sən. Əlisən, həm bu ümmətin himayəçisisən, həm də bu aləmin imamısan. Yer, göy, Allahın göstərişləri yazılmış kitab və yazan qələm sənün ixtiyarında olur. Aləmə ruzini qismət edən Sən sən.

Klassik şerdə adətən səxavət rəmzi kimi Hatəmi-Tai götürülür və səxavətli adamın dolğun obrazını vermək

üçün Hatəmə təşbeh edirlər. Lakin Həzrət Əli (ə)in məhdində isə daim onun Hatəmdən yüksəkdə durduğunu qeyd edirlər və bu halda Hatəmi-Tai ikinci olur. Burada da Mircəlal Əlini sadəcə əliaçıq adam kimi vermir, onun bütün varlığının, təbiətinin əslinin, kökünün başdan-başa səxavət olduğunu qeyd edir. El arasında "əldən tutmaq Əlidən qalıb" zərb-məsəlinin formalaşması da təsadüfi deyildir. Yer, göy, lövh, qələmin Əlinin ixtiyarında olduğunu göstərən şair demək istəyir ki, Allah-təalanın yanında Əlinin mərtəbəsi o qədər yüksəkdir ki, çoxluğa məlum olmayan sirlərdən o xəbərdardır və hər kəs ki, Əli(ə) xatirinə Allahdan sidq-ürəklə bir şey istər, Allah o adamın tale yazısında Əliyə xatir dəyişiklik edər. Şair Əlini hamıya ruzi verən hesab edərkən də bunu nəzərdə tutmuşdur. Əslində insanlara ruzi verən Allahdır. Amma hər kəs ki, Əli xatirinə ruzi istər, Allah onu ruzisiz qoymaz. Özü də təkcə bu dünyada deyil, axirətdə də Əli (ə) ümmətin şəfaətçisidir. "Nəhcül-bəlağə"də Məhəmməd (s) peyğəmbərin əhli-beyti haqqında buyurduğu verilir: "Şiə-tərəfdar deməkdir. Qurani-kərimin "Bəyyinə surəsinin 7-ci ayəsində buyurulur: "İman gətirib yaxşı əməllər edənlər isə yaradılmışların ən yaxşılardır". Həzrət Peyğəmbər özü bu ayənin təfsirində "Əli və şiəsi yaradılmışların ən xeyirliləridir", – deyərək buyurmuşdur. Eyni ayənin başqa bir təfsirində isə Həzrət buyurmuşdur: "Nəfsim qüdrət əlində olana and olsun ki, bu (Əli) və şiəsi qiyamət günü qurtaranların, muradlarına yetişənlərin özüdür". Həzrət peyğəmbərin (s) əshabı Əli əleyhis-səlama gəlincə, "yaradılmışların ən xeyirlisi", – deyərək¹.

Növbəti bənddə daha gözəl mübaliğə ilə rastlaşırıq: Ey bütünlüklə kafirlərə "şəhadət" kəlməsini təklif edib,

---

¹ "Nəhcül-bəlağə". «Sabah» nəşriyyatı, 1994, səh. 358.

onları islama çağırın, heç dinə gətirən Əli, sən göyün, Allahın kürsüsünün sütunusan, yerin lövbəri, yəni yeri, göyü saxlayan sən sən, günəş zülmətdən necə çıxırsa, sən də peyğəmbərin məzhəbini eləcə aşkara çıxartdın.

Məlum həqiqətdir ki, peyğəmbərə iman gətirən ilk şəxs Həzrət Əli (ə) olmuşdur. İstər peyğəmbər zamanında, istərsə də ondan sonra daim islamın yayılması, möhkəmlənməsi üçün istər sözlə, istər qılıncı mübarizə aparmışdır. Həzrət peyğəmbər (s) onu özündən sonra xəlifə qərar vermişdir. Necə ki, günəş zülmətləri öz gücünə yarıb zühur edir, eləcə də Həzrət Əli öz əqli, düşüncəsi, öz imanı, təqvası, öz qüvvəti, cəsəreti ilə Allah rızasına hərəkət edərək, uğurlar qazanmış və İslam tarixində böyük şəxsiyyət kimi ad qoymuşdur. Ustad Şəhid Mürtəza Mütəhhəri "Peyğəmbər (s)ın davranışına bir baxış" kitabında yazır: "...Əziz peyğəmbər istisna olmaqla Əli (ə) dünyanın siyasətçilərindən fərqləndirən cəhət budur ki, o öz üslubunda, bütün var-dövləti və hətta xəlifəliyinin əlindən getməsi qiymətinə olmuş olsa da belə, hiylə və xəyanətə əl atmadı. Nə üçün? Çünki əsas etibarilə "mən bu üsulun qoruqçusuyam" deyirdi. Qoruqçu olmaq sədaqətdir, əmanətdir, vəfadarlıq və düzlükdür, mən isə bunlara xəlifəyəm. Belədirsə, mən bunları öz xəlifəliyimə qurban verə bilərəmmi? Mənim xəlifəliyim bunlar üçündür, necə ola bilər ki, bunları xəlifəliyə qurban eləyim?! Təkcə o özü belə deyildi. Malik Əştərə yazdığı fərmanında da bu fəlsəfəni açıb göstərir. Malik Əştərə deyirdi: "Malik! Hər kəslə – hərbi kafirlə belə peyman bağladıqda məbadə əhdini sındırasan! Nə qədər ki, onlar əhdə vəfalıdırlar, sən də vəfalı ol. Əlbəttə, əhdi sındırırdıqları vaxt, artıq arada peyman olmayacaqdır..."¹

---

¹ Həmin kitab. İran İslam Respublikası. Qum şəhəri - 1414 h.q. səh. 90-91.

Həzrət Peyğəmbər buyurmuşdur: “Mən elmin şəhəriyəm, Əli isə qapısıdır. Məndən sonra mənim təbliğ etdiyim şeyləri sizə açıq-aydın bildirəndir. Onu sevmək imandandır, ona büzgü etmək nifaqdır”.

Dərviş Osman Sineçək “Gülşəni-ürfan” əsərində yazır: “Bu cəhan qiyə misal bir yerdir. Ayü Günəş qəndillərə bənzər. Kim ertə, gecəyə bələddir. Bu ara nəfsü həyallar çoxdur. Şol talib kim bu həyallar ardınca vara, mətlubdən ayrı düşər. İmdi, ey talib həqiqi oldur kim, əqli mizan edə, eşq dəlil edə, təməi dərk edə, özünü bilə. Arif ola, həqqi kəndü vicudində bula. Xülqi Mühəmməd Mustəfa (s) a bənzəyə, sövti Həzrət Əliyə bənzəyə. Dəniz kibi dərin ola, yer kibi sakin ola, od kibi çəbkar bişirər ola, su kibi yüzi yerdə yolcə varır ola, yel kibi hər yeri seyranedici ola. Bu sövtlü kişilər dünyədə ariflər ola...”¹

Sonrakı beytdə şair Əli kimi adamın öldürülməsi səbəbini axtarır: Sən möminlərin əmirisən, səndə Allahın sirri vardır. Ey səxavət mənbəyi, bilmirəm səbəb nədir ki, o həyasız İbni-Mülcəm sənənin başına dülmilə zərbə vurdu, qılıncıla cismini parladı.

Həzrət Əlinin İbni-Mülcəm tərəfindən qətlə yetirilməsi çox mənbələrdə təsvir edilmişdir. “Nəhcül-bəlağə”də həzrətin yaralanacağı gecə buyurduğu verilir: “Oturmuşdum, məni yuxu basdı, gözlərim qapandı. Birdən Rəsulallah səlləllahü əleyhi və alihini gördüm. Dedim ki, ya Rəsulallah, sənənin ümmətinin əlindən nə qədər dərdlərə düşdüm, nə qədər düşmənciliklər gördüm. Buyurdu ki: Onlara bəd dua et. Mən də dedim ki, Allah onlardan daha

---

¹ Əlyazmalar İnstitutu. B-1296 v. (1b-28b).

xeyirlisini mənə versin, onlara isə məndən pisini yetirsin”.¹

Füzuli “Hədiqətüs-süəda” əsərində yazır: “...Qaideyi-beyət tamam olduqdan sonra (Abdulla ibni-Abbas — S.X.) İbni-Mülcəmi hazır edib ayıtdı: “Ey bədbəxt, Həzrəti-Əli sənə nə yaman etmişdi?” İbni-Mülcəm ayıtdı: “Ey şahzadə, olacaq vaqə” oldu. İmdi əgər icazətin olsa, Hakimi-Şam ki, məsnədinə sahibi-duadır, anın qətlin qəbul edərim”...²

Növbəti bəndlərdə isə şair Əlinin qətlindən danışılıb, Kərbəla müsibətinə keçir: Hüseyin başını dizi üstünə aldı, Müştəba oğlun başını açıb sinəsini dağladı, Zeynəbin, elinə dəsmal alıb yarını bağladı, övladların sənə matəm saxladı, müsibətinə ağladı. İndi isə, ey Əli, dur Nəcəfdən Kərbəla səhrasına gəl, gör ki, Hüseyinin əzasına nə qədər yara vurublar, ümmətin şahı can verəndə yeniyetmə cavanların hamısı başdan-başa qəm dəryasına qərq olub göz yaş töküblər. Can verəndə Hüseyin ərz elədi ki, ey Xuda, mən Hüseyinəm, Sənin eşqinlə Sənin yolunda canımı fəda elədim. Sən də, ya Əli, cəza günündə cəddimin ümmətlərini bağışla, doğrudan da qiyamət günü ümmət üçün çox çətinidir. Ya Əli, səni and verirəm, məzlum Hüseyinin adına, Kərbəlada Zeynəbin naləsinə, fəryadına, ya Əli, şüələr can verəndə onların dadına yet, Həşrdə Mir Cəlala da şəfaət elə.

Göründüyü kimi növhənin sonunda Mircəlal imam Hüseyinin Allaha xitabından sonra Həzrət Əliyə müraciət edərək, qiyamət gününün çətinliyini, qeyd edir və onu Hüseyinin adına, Kərbəlada Zeynəbin fəryadına and verir

---

¹ “Nəhcül-belağə”. Sabah nəşriyyatı, 1994, səh. 256.

² M.Füzuli. “Hədiqətüs-süəda”. Gənclik – 1993, səh. 150.

ki, şiələr can verəndə onlara yardım etsin, Həşrdə hamıya, hamı ilə birlikdə Mir Cəlala da şəfaət eləsin.

Haşiyə: Maştağada yaşayıb-yaradan şairlərin əsərlərini toplarkən, eşitdim ki, Salman müəllimin arxivində də şiərlər vardır. Qızından soruşduqda, dedi ki, baxacaq. Sonradan həmin əsərlər dil-ədəbiyyat müəllimi S.Əliyevə verildi. Bir gün o, mənə dedi ki, materiallar içərisində Mir Cəlalin mərsiyələri vardır. Mən ona bildirdim ki, mən də onun əsərlərlə maraqlanmışam və özümdə olan növhələri ona verdim. Bir müddətdən sonra “Şəhriyar” qəzetində bu mərsiyə bir bənd ixtisar edilib, beş bənd əlavə edilməklə çap edildi.¹ İxtisar olunan bənd bəlkə də mexaniki olaraq itirilmişdir. Əlavə olunan bəndlər təbii ki, Mircəlal qələminin məhsuludur. Ayrı-ayrılıqda gözəl poetik nümunələrdir. Lakin mənə elə gəlir ki, bu bəndləri şair özü növhəyə salmamışdır. Bunun da müxtəlif səbəbləri vardır.

Əlavə olunan birinci bəndə diqqət edək:

Aləmi-imkan sənindür, sən vəliyyi-həqqəsən,
Canişini-Mustəfasən, həm vəsiyyi-həqqəsən.
Həm Əlisən, həm vəlisən, həm imami-həqqəsən,
Biedəd vəsfündə var kəşfü kəramət, ya Əli.

Bu ikinci bənd yerində işlənmişdir. Növhənin hər bənddən sonra təkrar olunmaq üçün başlanğıcında verilən beytində şair “Aləmi-imkanə sənsən kani-rəhmət, ya Əli”, birinci bəndin ikinci misrasında isə “həm Əlisən, həm vəlisən, həm imami aləmin”, – deyibsə, növbəti bənddə həmin təkrarları işlətməyə ehtiyac varmı?.. Beytin

---

¹ “Şəhriyar” qəzeti, 19-25 mart, 1998, səh. 3.

şərhinə ehtiyac yoxdur, çünki, əvvəldə başlanğıc beyt və birinci bənd açıqlanmışdır.

İkinci əlavə olunmuş bənd şerdə üçüncü yerdə işlənmişdir:

Ey bölən gəhvərə içrə tiflilikdə əjdəhar,
İsminə nazil olan la Seyfə illa Zülfiqar.
Sureyi-vənnəcmə məqsəd, Həl-ətayə tacidar,
Yeddi ha mim, əlif, lam, mimə şövkət, ya Əli.

Bu məlum tarixi faktdır ki, həzrət Əli (ə)ın Zülfiqar adında ikihaçalı qılıncı olmuşdur. Bu qılınc hücum etmək üçün deyil, müdafiə olunmaq üçün istifadə olunmuşdur. Çünki Həzrət kafirlərə əvvəlcə sülh yolunu təklif edər, onları islama dəvət edərmiş. Deyilənə görə, Həzrət Əli ilk dəfə qılıncını qından siyirərkən cənabi-Cəbraildən bir nida eşidilir (əlbəttə Allah tərəfi) və qılıncın üstünə “La fəta illa Əli, la seyfə illa Zülfiqar” sözləri həkk olunur. Bu bənddə şair buna işarə edir.

Füzuli “Hədiqətüs-süəda” əsərində yazır: “Nagah cəmiyi-munidlər ol həzrətə mütəvəccih oldular. Həzrət ayıtdı: “Ya Əli, bu cəmi pərişan eylə. Mürtəza Əli ol cəmi-pərişanı mütəfərriq qılıb əksərini Maliki-nirana tapşırtdı. Ol halətdə Cəbrail nazil olub ayıtdı: “Ya Rəsulallah, kəmalimüxalisətdir bu ki, Əlidən zühurə gəldi”. Həzrəti-Rəsul ayıtdı: “Bəla innəhu minna və ənə və ənə minhu”. (Əlbəttə, o məndəndir və mən ondanam)”. Cəbrail ayıtdı: “Və ənə minkuma”. (Və mən hər ikinizdənəm). Rəvayətdir ki, mənzumeyi – “La fəta illa Əli la seyfə illa Zülfiqar” “Əlidən başqa igid, Zülfiqardan başqa qılınc yoxdur” Hatifi-qeybdən ol gün sadir oldu. Ərbabi-həqaiq və əsbabi-məarifə mühəqqəqdir ki, səbəbi-etilayi-rütbeyi-

Mürtəza ittibai” – Həzrəti-Mustəfadır və əzəmi-möcizati-Mustəfa vilayəti – Mürtəzadır. Şer:

Təkmili-Mürtəzayə səbəb qılsalar sual,
İqbali-ittibai-şəhi-ənbiya yetər.
Həqqiyyəti-Rəsulə dəlil etsələr tələb,
Tövi-itaəti-Əliyyə-Mürtəza yetər.¹

Lakin Həzrət Əlinin körpə ikən beşikdə əjdaha bölməsi, eləcə də üçüncü misrada deyildiyi kimi “sureyi-vənnəcmə məqsəd, mübahisəli misralardır. Bəlkə də bunlarla bağlı hədislər mövcuddur, mənə məlum deyil. Həl-əta surəsinin də Əli(ə)yə aidliyi hədislərdə vardı. Bəndin dördüncü misrasında deyilən “Yeddi ha mim, əlif, lam, mimə şövkət, ya Əli” fikri də anlaşılmazdır. Məlumdur ki, Qurani-kərimdə bu hərflərlə başlanan surələr vardır. Lakin bu hərflərlə ifadə olunan ayələr hələ açılmamışdır. Burada Seyid Əzimin bir beyti yada düşür:

Qəddinə əlif, zülfi-siyahinə dedin lam,
Seyyid, bu əlif-lamı nə mənə elədün sən?²

Gözəlin qədd-qaməti düz olduğu üçün onun əlif hərfinə, qara saçı gəlib çənənin altında burulduğu üçün, onun lam hərfinə bənzədilməsi klassik şerdə tez-tez müraciət olunan təşbehlərdir. İkinci misrada isə şair yuxarıdakı fikrə istinad edir. Demək istəyir ki, Seyyid, sən ki, bu gözəlin qəddinə əlif, qara zülfünə lam dedin, bəs bu əlif-lamı nə mənə elədin, bir halda sən bilirsən ki,

---

¹ M.Füzuli. “Hədiqətüs-süəda”. Gənclik-1993, səh. 74.

² S.Ə.Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı - 1967, səh. 491.

Qurani-kərimdə olan “əlif-lam”lar hələ mənə olunmayıb (Şərh Hacı Mailindir).

Mir Cəlalin Qurani-kərimdə mənası açılmayan ayələrə Həzrəti-Əlinin şövkət olduğunu deməsində nə mənə var?.. Ya bəlkə şarın nədənsə xəbəri var imiş, sadəcə bunu dərk eləməyə bizim səviyyəimiz çatmır. Bəlkə elə Mir Cəlal Əli aşiqi olduğu üçün belə kəskin mübaliğələr işlətmiş, sonradan belə bəndləri növhəyə əlavə etməyi məsləhət bilməmişdir. Ya da anlaşılmazlıq olduğundan rövşəxanlar həmin növhəni oxuyarkən ixtisarlar aparmışlar... Düzünü Allah bilir!..

Növbəti əlavə edilən, şərdə beşinci və altıncı yerdə duran bəndlərdə də anlaşılmazlıqlar nəzərə çarpır:

Ey verən deryalar içrə gəştiyi-Nuhə nicat,
Vey səfayi-batinindən Xızr içən abi-həyat.
Vəsfi-nəli-Düldülündür sureyi-vələdiyət,
Mənbeyi-cudi-səxa, kani-kəramət, ya Əli.

Ey qopardan gəştiyi-Nuhə bəla tufanını,
Həm verən İlyasə dərs qəvvaslıq əfsunini,
Vey alan bir zərbətlə yetmiş ədunin canını,
Vardır Allahü Səməddən səndə hikmət, ya Əli.

Bu bəndlərin birinci misralarına diqqət edək: Deryalarda Nuhun gəmisinə nicat verən və Nuhun gəmisinə bəla tufanı qopardan Əli? Ola bilməz ki, şair əvvəlki beytdə “Nuhun gəmisinə nicat verən” adlandırdığı varlığı, növbəti beytdə “Nuhun gəmisinə bəla tufanı qopardan” kimi təqdim etsin. Misranın şərhinə gəldikdə isə batini mənada Peyğəmbər (s) hədisinə istinad edir. “Nəhcül-bəlağə”də hədis və Həzrət Əlinin sözü verilir. “Əhli-beytim Nuhun gəmisinə bənzər. O gəmiyə kim

minərsə, xilas olar, kim dikbaşlıq edib minməzsə, boğulub gedər” (Hədis. Cami, II, səh. 136).

Biz haqqa çağıranlıq, haqqın imamlarıyıq, həqiqət diləyirik. Kim bizə itaət edərsə, qurtuluşa çatar, kim bizə üsyan edərsə həlak olar. Biz hittənin qapısıyıq. O qapı səlamət qapıdır. Kim girərsə salamat qalar, xilas olar, kim müxalifət edərsə həlak olar”.¹

Bəndlərin ikinci misralarında verilən “batini səfasından Xızrın abi-həyat içməsi” və İlyasa qəvvaslıq əfsunu öyrətməsi fikirləri də olan bilsin ki, hansı hədisləsə bağlıdır. Amma həm birinci misralarda əks hərəkət olsa da, eyni obyektə müraciət, həm də ikinci misralarda başqa-başqa adlarla eyni obyektə müxtəlif cəhətdən bir varlıqla bağlamaq Mir Cəlal kimi şair üçün nöqsan sayılar. Mənə elə gəlir ki, şair bu bəndlərdən birini yazmış, sonra onda dəyişiklik etdiyindən ikinci bənd meydana çıxmış, nəhayətdə isə nəyə görə, daha doğrusu, düşündüyünü istədiyi kimi verə bilmədiyi üçün bu bəndi şərə daxil etməmişdir.

Bu iş bir çox şairlərin ədəbi irsinin başına gəlir ki, şairin yazdığı lakin qəbul etməyib, sonradan imtina etdiyi şer parçaları, hətta bütöv şerlər belə sonradan katiblər, tərtibçilər tərəfindən onun ədəbi irsinə əlavə edilir və hətta onu əlavə edənlər sevinirlər ki, şairin yeni əsərini əldə ediblər. Daha düşünməzlər ki, bununla şairin səviyyəsini endirirlər. Əgər bizim fikrimiz şairi üzə çıxarmaq, tanıtmadırsa, çalışmalıyıq ki, imkan daxilində onu yüksəldək. Yox əgər bunu bacarmırıqsa, onda elə açılmamış sandıqlar bağlı qalsa yaxşıdır...

İstər bu bəndlərdə, istərsə də bunlardan əvvəlki bənddə Qurani-kərimdən surə adları və “Allahüs-səməd”

---

¹ Nəhcül-bəlağə. “Sabah” - 1994, səh. 359.

ayəsi işlənmişdir ki, bu hala demək olar ki, bütün klassik şairlərin dini şerhlərində təsadüf olunur. Burada “Allahüs-səməd”, yəni “Bir Allah ki, hamı ehtiyacını ondan istər” işlədən şair demək istəyir ki, Həzrəti-Əliyə hamının ehtiyacı vardır.

O ki qaldı surə adlarına, “Nəcm” surəsi Qurani-kərimin 53-cü, Həl-əta surəsi 76-cı surəsidir və buna “İnsan surəsi” də deyilir. “Adiyat surəsi” isə 100-cu surədir.

Bəndlərdə gedən qrammatik səhvlərdən danışmağı lazım bilmirik.

Əlavə beytlərin sonuncusunda da şair güclü mübaliğələr işlətmiş, lakin nəhayətdə Əlinin məhdində heç bir şairin, heç bir qələm əhalinin qüdrətli ola bilməməsi fikrini irəli sürmüşdür:

Olsa dəryalər mürəkkəb, meşələr olsa qələm.
Kağızə dönsə səma, cinnü bəşər yazsa qələm.
Şanıvın bir zərrəsin yazmazlar, ey kani-kərəm,
Vəsfi-öfsafın yaza, var kimdə qüdrət, ya Əli!

Burada da digər bəndlərdə olduğu kimi xətalər varlır. Birinci misrada “meşələr” sözündə sadəcə uzanma deyil, vəzn pozuntusu hiss olunur. İkinci misrada üslub pozulduğu üçün məna istənilən şəkildə alınmır. Digər tərəfdən də mübaliğələr çox kəskindir.

Əlbəttə, bu iradlar Mir Cəlal şeirinin vəznini yüngülləşdirmir, onun qiymətini ucuzlaşdırmır. Əvvəldə də qeyd etmişdik ki, şair Əli aşıqi olduğu üçün özünün hiss və duyğusunun, təfəkkür və təxəyyülünün maksimum imkanlarını sərf edərək, bu misraları yazmışdır. Lakin çox doğru olaraq bunlardan imtina etmiş və başqaları ilə əvəzləmişdir. Çox güman ki, Sultan müəllim

də bu bəndləri növhəyə əlavə edərkən, buna görə xətalara, təkrarlara fikir verməmişdir.

Bu bəndlərin artıqlığı ondan bəlli olur ki, uzunçuluq Mir Cəlal şeirinə xas deyil, onun digər növhələri də 6-8 bənddən ibarətdir.

Mir Cəlalın Həzrət Əli ələhissələmə həsr olunmuş ikinci bir növhəsi də məlumdur:

Səni nurundan yaratdı rəhnüma Rəbbül-cəli,
Ya Əli, ya şinəva, ya övlüyahü ya Əli.

Olmasaydın, ya Əli olmazdı bu kövni-məkan
Asimanü ərşi-bami, nə zəminü nə cəhan.
Bir vücudunla sənin oldu sirişt Adəm gili,
Ya Əli, ya şinəva, ya övlüyahü ya Əli.

Yer üzündə, ya Əli, sən sən xudanın hüccəti,
Rəhməti-övcü-səməsən, ey peyğəmbər hikməti.
Qəbr içində rahat olmaz, ya Əli, sən sən öli,
Ya Əli, ya şinəva, ya övlüyahü ya Əli.

Kürreyi-ərzin sütunusan, zəminin ləngəri,
Şiələrin yavəri, həm əhli-mömin rəhbəri.
Layiqi-dərgahi-həqsən, həq səni etdi vəli,
Ya Əli, ya şinəva, ya övlüyahü ya Əli.

Qəzveyi-xəndəkdə vurdun Amirə bir Zülfüqar,
Bavüqar «Səd mərhəba» soyləndi bu səs aşkar,
Hüccətullah, qüdrətullah, sən sən Allahın əli,
Ya Əli, ya şinəva, ya övlüyahü ya Əli.

Cəngi-xeybərdən məcuc əhlini qıldın zəhri-cak,
Etmədin zərrəcə bak, Mərhəbi-dun oldu həlak.
Mərhəba, əhsən səsi oldu fələkdən müncəli,
Ya Əli, ya şinəva, ya övlüyahü ya Əli.

Dur, Nəcəfdən, ya Əli, bir Kərbəlayə qıl güzər,
Et nəzər Ali-Əbayə, gör Hüseyni xuncigər.
Ümmətə qurban verir Əkbər kimi növrəs güli,
Ya Əli, ya şinəva, ya övlüyahü ya Əli.

Şahi-məzluman Hüseyne, Mir Cəlal, yaz növhə, gər,
Axıda əşki-bəsər, parələne qanlı cigər.
Həşrdə Şiri-xuda, həll eyləyər müşkülləri,
Ya Əli, ya şinəva, ya övlüyahü ya Əli.

Mir Cəlalın növhələrində ikinci obyekt İmam Hüseyndir. Əlimizdə olan növhələrin üçü imama müraciətlə yazılmışdır. Lakin, istər Həzrət Əliyə həsr olunmuş növlərdə, istərsə də irəlidə bəhs edəcəyimiz digər növhələrdə də İmam Hüseyin (ə) bir bənddə, bir misrada olsa da xatırlanır.

Bir gün viranə Kufədə düşdüm tufanə, ya Hüseyin!
Əmoğlu, gəl imdadıma, qərq oldum qanə, ya Hüseyin!

Hamı məni qıldı nihan, bildilər qövmi-kufəyan,
Dövlətsərai hamını ləşkər tutubdur ol həman.
Məhşər mənə oldi əyan, bağrım olub dəryayi-qan,
Qəm atəşin saldı şərər bu cismü canə, ya Hüseyin!

Rəhm eyləyən bir kimsə yox, çox təşnəyəm, susuz dilim,
Özüm qərib, ölkə qərib, qoynumda qalmış əllərim.

Heç bilmirəm harda qalıb şiri-zəban oğlanlarım,
Çeşmim tökər qan-yaş mənim, gələm fəğanə, ya Hüseyin.

Növhə Kufə qoşunu ilə təkbətək qalan Müslimin dilindən imam Hüseyinə müraciətlə yazılmışdır. Burada şair, sanki qiyamət gününün olduğunu, Müslimin qoşunla yalnız qaldığını, Himran oğlu tərəfindən qılınclandığını, nəşinin qənarədən asıldığını, cismindən qan çeşməsinin cari olub hər yana axdığını göstərir. Sonda isə şair Allah-təaladan növhə deyib ağlayanlara məhşərdə bu cəzanın mükafatını, öz günahlarının bağışlanmasını və bütün şüələrə, o cümlədən növhəxana ömrə etməsinə diləyir.

Burada Kufə qövminin törətdikləri dəhşətlərin qiyamət günü ilə müqayisəsi, qərib ölkədə tək, əli qoynunda, susuz adamın gözlərinin qan-yaş tökməsi, çoxlu nizə və xəncər yarası almış cismin qan çeşməsinə bənzədilməsi və s. poetik təsvirlər əsərin daha təsirli olmasına, hadisələrin daha qabarıq canlandırılmasına səbəb olur. Kufədə baş verən “tufan”a düşən şəhidin məhz İmam Hüseyinə müraciəti çox təbii səslənir. Eləcə də şairin özünə, özündən əvvəl başqalarına Xalıqdən əfv istəməsi, bütün görülən işlərin, əməllərin məhz Allah xatirinə edilməsi fikrini açıqlayır ki, bu da şairin aliliyini göstərir. Şairin

«Ey olan ümmət yolunda qanə qəltan, ya Hüseyin.
Həqq yolunda baş verən ləbtəşnə qurban, ya Hüseyin.

Zeynəbün olsun fəda, qardaş, yaralı canıvə,
Nizəvü xəncər yaralı peykəri-üryanıvə.
Baş açıb şiri-Xuda qan ağlayır əhvalıvə,
Cümlə peyğəmbər olublar didə-giryan, ya Hüseyin».

ilə başlayan növbəti mərsiyəsi də İmam Hüseyinə həsr olunmuşdur. Bu növhə də İmam Hüseyinə müraciətlə yazılmışdır və bütünlükdə Kərbəla vəqəesini açıqlayır. Burada İmam Hüseyinin halına cümlə peyğəmbərlərin, Həzrət Əlinin qan ağlaması, bir yanda Abbasın, bir yanda Qasim ilə Əkbərin doğrandığı, Əskərin oxlandığı təsvir olunur. Kərbəladə Heydər ailəsinin bütün işlərinin pozulması, Qasimin, toyunda xələt əvəzinə qanlı kəfən geyməsi, Zeynəbin fəğanının ərşə çıxması, susuz kəsilən başları gören əhalinin xeymələrdə yeri, göyü titrədən ah-naləsi bədii təsvirlərlə, poetik ifadələrlə obrazlı şəkildə təqdim edilir.

Pozdular Kərbübələdə ali-Heydər işini,
Olmadı dəfn eyləyən şahzadə Əkbər nəşini.
Ya Hüseyin, Abbasıvun kəsdilər ətşan başını,
Xeymələrdə ərşə çıxdı ahü əfğan, ya Hüseyin.

Şümri-məlun çün yetirdi qətlə ali-Heydəri,
Hökm edib çün xeyməgahın üstə tökdi ləşkəri.
Bağlayıb zənciri-kinə itrəti-peyğəmbəri,
Xanimanın qövmi-üdvən qıldı talan, ya Hüseyin.

Burada da son bəndlərdə ənənəvi olaraq şairin imam Hüseyin matəmində ağlayan insanlara müraciətini və əza saxlayanlara, növhə deyib ağlayanlara mükafat olaraq, qiyamət günündə Əlinin şəfaətinin yetişməsi arzusu ilə rastlaşırıq. Şairin yerli-yerində işlətdiyi mübaliğə, təşbeh və digər təsvirlər baş verən hadisələrin gözümüz qarşısında daha təbii canlandırılmasına imkan yaradır.

Şiələr, xoş gəlmisiz məzlum Hüseyinin yasına,
Oxşayın, qan ağlayın Kərbübəla səqqasına.

Ol qədər yarə vurublar Əkbərin əzasına,
Verdi isti qumlar üstə can, ləb ətşən, ya Hüseyin.

Şiələr, hər kəs gəlib matəm-Hüseynə ağlasa,
Gər o kəs on gün məhərrəmdə əzanı saxlasa,
Mircələl növhə deyib zövq ilə sinə dağlasa,
Həşrdə tutsun əlindən şahi-mərdan, ya Hüseyin.

Mircəlalin imam Hüseyinə müraciətlə yazılmış növbəti növhəsi digərlərindən onunla fərqlənir ki, burada artıq Kərbəla müsibətini törədənlər deyil, şairin öz dövründə yaşayan kafirlərin, şəriəti məhv etmək istəyən, islami dəyərləri sıradan çıxarmaq istəyən müasir tayfanın əməlləri tənqid obyektidir.

Bağlandı yolların, qıl çarə, ya Hüseyin,
Bais olubdular zəvvərə, ya Hüseyin.

Kafir əlindəyik, biz olmuşuq zəlil,
Məlun çox istəyir şəri edə xəcil.
Yet dada, ya Hüseyin, düşdük sənə dəxil,
Gəl eylə sən bizə bir çarə, ya Hüseyin!

Yoxdur bu kafirin rəhmi, mürüvvəti,
Zahir deyil bu gün mərdin əlaməti.
Fikri budur poza gül tək şəriəti,
Bu qəm salıb bizi azarə, ya Hüseyin.

Göndər kömək bizə əsrin imamını,
Alsın ədulərin tiğilə canını.
Məzlum ölənlərin həm intiqamını,
Dönsün cəhan üzü gülzarə, ya Hüseyin!

Növhələrdə şairin dili o qədər sadə, o qədər aydındır ki, əsərin bütövlükdə şərhinə heç bir ehtiyac yoxdur. Məlumdur ki, burada söhbət artıq islami dəyərlərin hər vəchlə gözdən salındığı, dini qadağaların kəskin tərzdə qoyulduğu bir dövrdən gedir. Artıq Kərbəla yolu bağlanmışdır, imamların ziyarəti qadağan olunmuşdur. Və belə bir dövrdə imam Hüseyn şücaətdə cihada hazır insanın yetişməsi mümkün deyildir. Şairin ancaq sonuncu imam Mehdi Sahibəzzamanın zühuruna gümanı gəlir. Allah-təaladan bu müqəddəs günü yaxınlaşdırmağı, əsrin imamını göndərməsini rica edir. Ümid edir ki, imamın gəlməsilə əduların, dinsizlərin məhvi, məzlumların intiqamının alınması labüddür. Və bu zaman yer üzü güllü-çiçəkli cənnətə dönəcək.

Müəllif arada “fərd” verir. “Fərd” məclisdə mərsiyə oxunan zaman arada muğam üstündə oxunan hissələrdir. Fərdin bəhri hətta bəzən vəznə də mərsiyədən fərqli olur.

Ey Zülfiqarın sahibi, şiri-Xuda Əli!
Ola sənə şiələrin canı fəda, Əli!
Qoyma bizi ədulər içrə xar olaq,
Yatma Nəcəf çölündə, ağa, dur, haraya gəl!
Sənsən aləmlərə təmamən müşkülgüşa, Əli!

Burada Həzrət Əliyə müraciət edən, bütün müqəddəs varlıqları özünün ümidi, pənahı sayan şairin artıq adi insanlardan əlini üzmüş olduğunu görürük. Son bənddə şairin zəvvarlıq arzusunu eşidirik. Şair ümidini axırıncı imamın gəlişinə bağlayır, yenə də ümid edir ki, haçansa mütləq zamanın sahibi gələcək, onun bütün dərdlərinə çarə olunacaq.

Çün verdi könlümə yüz min ələmü qəm,
Yox ömrə etibar, qorxum budur öləm.
Yet dada, ya Hüseyin, zəvvar olub gələm,
Rəhminlə et bizə nəzzarə, ya Hüseyin!

Göndər kömək bizə şah-cəhan gələ,
Ta əldə Zülfıqar Sahibzəman gələ,
Qəm çəkmə, Mircəlal, eylə fəğan, gələ,
Dərdinə eyləyə bir çarə, ya Hüseyin!

Sonuncu imam Sahib-əzzamanın gəlişinə inam həmişə güclü olmuş, hətta qadağalar dövründə də şiələrin buna inamı itməmişdir. Və bu klassik şeirin bütün nümayəndələrinin yaradıcılığından keçən xətdir. İmam Hüseyin dilindən deyilən bir növhədə də Kərbəla hadisələrinin qanlı mənzərəsini görürük:

Hər kim ki, sabah azimi-meydan olacaqdır.
Bilsin ki, yəqin qanına qəltan olacaqdır.

Çünki olacaq Kərbübəla dəşti-qiyamət.
Hər kəs gedəcək getsin, olar başı səlamət.
Yetmiş iki təşnə şühədə vaxti-şəhadət.
Qanə bulaşib, peykəri üryan olacaqdır.

Mən təşnə Hüseyinəm, mənə çoxdur olan aşiq.
Sübh elçiləri yetmiş iki aşiqi-sadiq.
Qurban kəsilib, təşnə olubdur mənə layiq.
Məşhərdə hamı sahibi-divan olacaqdır.

Agah olun, ey xabidlər, cümlə sərəsər
Al qanına qəltan olacaqdır Əli Əkbər.

Bir yanda düşər qolsuz ələmdari-dilavər.
Gülsüm baş açıb didəsi giryan olacaqdır.

Qətlimə durub qövmü dəğa dəstəbədəstə,
Sabah yıxılacaqlar məni torpaqların üstə.
Şümür çıxacaq payı ilə sinəmin üstə,
Başımı kəsəndə ləbim ətşan olacaqdır.

Bu dəştdə bir kimşə mənə ağlayan olmaz,
Başını açıb, matəm-əza saxlayan olmaz,
Təşnə verərəm can, gözümü bağlayan olmaz,
Zeynəb baş açıb, zülfi pərişan olacaqdır.

Sabah qalar üryan bədənim Kərbübələdə,
Şamə apararlar başımı növkı-cidadə,
Əhli-hərəmim lələ kimi payı-piyadə
Ardımca gəlib, çaki-giriban olacaqdır.

Məhşərdə Hüseyin şielərin püştı-pənahi.
Rəhim eylə əzadar olana barii, İlahi.
Əfv eylə, xuda, Mir Cəlalın çoxdu günahi,
Rəhm ilə onun dərdinə dərman olacaqdır.

Göründüyü kimi burada Kərbəla vəqəəsindən bir gün əvvəl İmam Hüseyinin vəziyyəti təsvir edilir. Sondakı beytdə yenə də şairin ümid dolu diləklərinin şahidi oluruq.

Şairin növbəti növhəsi imam Həsənin müsibətinə həsr olunmuş və bacısı Zeynəbə müraciətlə yazılmışdır:

Huşə gəl, yandı dodağım, dilim odlandı, bacı.
Cigərim parələnib zəhrilə doğrandı, bacı.

Ağlama xabdə, ey Zeynəbi-qəmpərvər, oyan,
Tökdü başına, bacı, çərxi-sitəm küllər, oyan.
Durginən sal başıva indi qara məcər, oyan,
Fatimə başın açıb, zülfi pərişandı, bacı.

Aç gözün, eylə nəzər qanə dönən ləblərimə,
Quruyub bərgi-Xəzan tək saralan güllərimə.
Ta gəlib müstəbih olsunlar müsibətlərimə,
Çərxi-dövrən sitəmindən üreyim qandı, bacı.

Müştəba cani fəda gözdən axan qan-yaşıva,
Dur əyağə, bacıcan, salginən qarə başıva.
Verilib zəhr, cəfa hili Həsən qardaşıva,
Gül kimi rəngi-rufu qan ilə əlvandı, bacı.

Qıldı Əsma məni-biçərəni zəhr ilə şəhid,
Həqq özü etsin o məlunun əzabını şədid.
Etmədi rəhm mənə ol səgi-ənsari-Yəzid,
Məni bu halə salan zadeyi-Məlvandı, bacı.

Yadıma düşdü mənim padşəhi-Kərbübəla,
Ta gedə xeymələrə təşnələbi-dəşti-bəla.
Səslənib-Zeynəbi-qəmpərvərə bax ahü nəva,
Əlim üstündə Əli Əsqərim oxlandı, bacı.

Buyurub Zeynəbə ol padşəhi-kani-məkan,
Ola bir vəqt, səni eyləyələr Şamə revan.
Qoyma çox nazlı Səkinəm eləsin ahü fəğan,
Səbr qıl, əhli-kərəm qol-qola bağlandı, bacı.

Şiələr, çox çətindür bizə movtuzə-kərat,
Yetişə dadımıza təşnə Hüseyn vəqti-məmat.

Mircəlal növhə edər ta nə qədər vardır heyat,
Cigərim parələnib zəhrilə doğrandı, bacı.

İslam tarixindən məlumdur ki, imam Həsən Əsmanın əlilə zəhərlənib öldürülmüşdü. Bu barədə çoxlu növhələr yazılmışdır. Burada da imam Hüseyn padişahi-Kərbəla kimi xatırlanır və növhənin sonunda şair yenə də imamın köməyinə ümid bağlayır. Yenə də qiyamət gününü yada salır və şiələre yardımçı olacaq imam Hüseynin matəmində ömrünün sonuna qədər növhə edəcəyini bildirir.

Növbəti növhədə yenə şair Kərbəla müsibətindən bəhs edir:

Kərbəladə Zeynəb oldu nalan aşura günü,
Zülm əlindən xeyməgahi talan aşura günü.

Ləşkəri əhli-cəfa cümlə çəkiblər xəncəri,
Saldılar zeynil üqab üstən Əliyyi-Əkbəri,
Qaldı isti qumlar üstə üç gün gül peykəri,
Etdilər Leylanı nalan, giryən aşura günü.

Bir toy etdi Qasimə şahi-şəhidi-Kərbəla,
Toy necə toy, hicrigah, ziynəti yeksər qəra,
Fatimə o toyda yaxdı əllərinə qan-həna,
Kaş olaydı çərxi-dövran yeksən aşura günü.

Necə pirəndazi məlun ox kamana qoydular,
Şahi-məzlum Hüseyni tiri-baran qıldılar,
Zülhcəlal üstən qəribi-Kərbəlanı saldılar,
Hər tərəfdən həmlə qıldı üdvan aşura günü.

Hər işə ağla bu gün bəzmi-əzada, Mircəlal,
Hər kim olsa növh edər bu qəm-fəzada, Mircəlal,
Əcrini Xaliq verər ruzi-cəzada, Mircəlal,
Kərbəlada Zeynəb oldu nalan aşura günü.

Burada Zeynəbin nalan-giryan olması, Hüseyinin, Əliəkberin, Qasimin şəhidliyi bir-bir xatırlanır, bütün dəhşətlər obrazlı deyimlərlə oxucuya təqdim olunur və bunlar Zeynəbin bağrını dəlib-keçən dərdlər kimi verilir. Son bənddə yenə də şairin öz Xaliqinə ümid etdiyinin şahidi oluruq.

Növbəti növhə İmam Hüseyinin qardaşı Qasimə həsr olunmuşdur:

Dur ey cismi düşən üryan, cavan Qasim, aman Qasim.
Anan gül cismivə qurban, cavan Qasim, aman Qasim.
Həsəndən yadigar oğlum,
Hüseynə cannisar oğlum,
Qalan bu dəşti-vəhşətdə
Qəribi-biməzar oğlum.

Bu gün Kərbübəla dəşti əcibə laləzar oldu,
Açıldı laləvü sünbül, bəzəndi gül, bəhar oldu.
Geyindi qərə bülbüllər, fəğanü ahü zar oldu,
Fərağində olub nalan cavan Qasim, aman Qasim.

Həna toyunda qan oldu əlində, həm əyağında,
Geyindi Fatimə qərə bəzənmiş toy otağında.
Anan ağlar, tökər qan-yaş oğul hicri sorağında,
Anasını edən giryan, cavan Qasim, aman Qasim.

Oğul, həsrətlə can verdin, cahanda yetmədin kəmə,
Fələk saldı cəfa ilə bizi-biçarəni damə.

Qolum bağlandı zəncirə, aparırlar məni Şamə,
Olur mənzil mənə viran, cavan Qasim, aman Qasim.

Ərusun toy otağında deyər: Qasim, cavanım vay,
Anan ölsün, gedib əldən mənim tabü təvanım, vay.
Misali-şükri-divanəm, düşüb təşvişə canım vay,
Viran olsun belə dövrən, cavan Qasim, aman Qasim.

Oğul vay, söylərəm hərdən, məni-giryan, məni-nalan,
Gözün kim bağladı bilməm, oğul, Qasim, verəndə can?
Dolub şəhla gözün qanla, anan olsun sənə qurban,
Üzü gül, kakili reyhan, cavan Qasim, aman Qasim.

Çəkər nalə bu gün göydə qəmər ağlar, Hilal ağlar,
Əzab içrə olan aşiq edər fikrü xəyal ağlar,
Çəkər nalə, tökər qan-yaş, edər növhə Cəlal, ağlar,
Tökər göz yaşını alqan, cavan Qasim, aman Qasim.

Göründüyü kimi burada Kərbəla çölünün qan çilənmiş güllərlə bəzənməsi, toy günündə əlinə, ayağına qandan hənə yaxılan Qasimin şəhidliyi, təzəgəlinin ahu fəğanı, nəhayət sonda yenə də şairin növhəxan kimi cavan Qasimə göz yaş tökməsi, ah-nalə etməsi təsvir olunur. Dili çox sadə olduğu üçün növhənin şərhə ehtiyacı yoxdur...

Bu növhə isə imam Hüseyinin oğlu Əliəkbərin şücaətinə və şəhadətinə həsr olunmuşdur:

Qamətin olum fədası, tazə növcavan oğul vay,
Göz yaşım bu qəmli çöldə eyləyən rəvan, oğul, vay.

Kim salıb səni bu halə, söylə bir görüm, oğulcan,
Bir yana düşübdü şəmşir, bir yana düşübdü qalxan.

Bir tərəfdə sərv qəddin xak ilə olubdu yeksan,
Firqəti edən Hüseynin qamətin kaman, oğul, vay.

Kimdir mən kimi zəlilü-xarü zarü dil-şikəstə,
Canımı alıb fərağın, olmuşam əlilü xəstə.
Səf çəkib edər tamaşa, əhli-Kufə dəstə-dəstə,
Şümri-nakəsin əlindən ah, əl-aman, oğul, vay.

Gözlərim tökübdür qan-yaş, başın üstünə gələndə,
Başını diz üstə allam həsrət ilə can verəndə.
Bir kəsin ki, dərdi olsa, zahir eyləyər öləndə,
Can verəndə dərđini sən etmədin bəyan, oğul, vay.

Həsərim qalib ürəkde, yetmədim cahanda kamə,
Başını qılınclayıblar, qan ilə dolub əmmamə.
Cismin eyləyiblər parə, nə etmişən əhli-Şamə,
Tökdülər bu yolda qanın əhli-kufəyan, oğul, vay.

Dur bu qarabəxt anavı sal yola, oğul, amandır,
Cümlə Şamə qəm qatarı görginən, necə rəvandır.
Xırda qızların, Əlican, daima işi fəğandır,
Çəkməyə bu qəmli dərđi yoxdur mende can, oğul, vay.

Var başında eşqi-Əkbər, Mircələl, əzanı saxla,
Tək üzə sirişki-əlvan, sidq ilə sinəni dağla,
Kərbəla müsibətin yaz, Əkbərimə sən çox ağla,
Verginən səsin səsime, söylə: – növcəvan oğul, vay.

Növbəti növhədə şair yenə də obrazlı ifadələrlə Kərbəla müsibətindən yanıqlı-yanıqlı söz açır. Burada şair başqa bir deyim tərzilə çıxış edir. Kərbəladan gələn,

ordakı müsibətlərin şahidi olan quşun Həlīməyə cavabındakı ağrı-acılar, real təsvirlər diqqəti çəkir:

Hardan gəlirsən, pərləri al Qana batan quş.
Aludə olan min qəmə, hicrana batan quş.

Nitqə gəlib ol quş kərəmi-lütfi-xudadən
Ərzi etdi: Həlīmə, gəlirəm Kərbübəladən.
Peyğam varımdır sənə Şahü Şühədadən.
Adımdı mənim ərseyi-meydana çatan, quş.

Başın sağ ola, oldu Hüseyin ümmətə qurban,
Gül peykərini eylədilər qanına qəltan,
Qan ilə bu balü pərimi eylədim əlvan,
Oldum o zaman kuyi-biyabana rəvan, quş.

Qürbətdə şəhid oldu atan, verdi susuz can,
Zülm ilə dəyib Əsqərin hülqumunə peykan,
Qardaşın Əli Əkbəri doğratdılar əlan,
Əfqana gəlib xeymədə bir tutizəban quş.

Başın sağ ola, qardaşın Əkbər tərəfindən,
Abbas əmün ilə də, Cəfər tərəfindən,
Həm Qasimim, oğlum Məhi-Əkbər tərəfindən,
Qıldı onu səyyadi-qəza tirə nişan quş.

Məndən xəbər alsan əgər, ey zari-həzinə,
Nə növ sənə ərz eləyim Mahi-Mədinə,
Çöllərdə qalıb bikəsü biçərə Səkinə,
Şam içrə olan mənzili-viranə yatan quş.

Aç başını, qan ağlaginə, zarə Həlīmə,
Həsərlə baxan yollara, bimarə Həlīmə,

Yox çarə sənın dərđınə, bıçarə Həlımə,
Balü pəri sınımış, qəmə suzanə yanın quş.

Hər kəs bu məhərrəmdə əzadar ola, əlbət,
Qarə geyinib didəsi xunbar ola, əlbət,
Yainki Cəlal Əkbərə zəvvar ola, əlbət,
Məhşərdə köçər Cənnəti-Rizvanə pəran quş.

Şairin bir növhəsi də Maştağa Cümə məscidinin əsasını qoymuş Axund Mir Qəni ağanın vəfatı münasibəti ilə yazılmışdır. Deyilənə görə, Axundun cənazəsi dəfinə aparılankən şair özü yol boyu növhəni oxumuşdur:

Ey olan dəhrdə bikəslərə yavər, ağa vay.
Müctəhid naibi, övladi-Peyəmbər, ağa vay.

Aləmə ayrılığın məndə dəxi olmadı tabə.
Ürəyim pərələninb, könlüm evi qaldı xərab.
Alışıb hicrün əlindən cigərim oldu kabab,
Növhə qıllam, deyərəm pişeyi-Heydər, ağa vay.

Canını təslim edən vaxtda gözün bağladılar,
İki oğlun baş açıb, nalə çəkib ağladılar,
Övrətin qarə geyib matəm, əza saxladılar,
Bəstəri torpaq olan naz ilə pərvər, ağa vay.

Can verən vaxtda sənın qəlbə dərđin çox idi,
O zamanlar böyük oğlun başın üstə yox idi,
İki qardaş baş açıb da sənə Quran oxudı,
Ağladı halına göylərdə mələklər, ağa vay.

Mən sənın nəzmə çəkim nə işvi, ey kani-vəfa?
Görməyib əhli-cahan sən kimi bir əhli-səxa,

Səndən ötrü eləyib nalə fəqirü füğəra,
Rövzənə ərzə gəlir gündə yetimlər, ağa vay.

Gül rüxün yadə salıb dərde giriftar oluram,
Ağa vay, nalə çəkib didəsi xunbar olaram,
Hər cümə axşamı da mən sənə zəvvar oluram,
Türbətündən oluram mən də müəttər, ağa vay.

Eyləsin nəzrüvi ol xaliqi-mənnani qəbul,
Həşrdə tutsun əlin Həzrəti-Zəhrayı-bətul,
Mircəlal, versən əgər aləmə pürqumi-üsul,
Alışib xamə, yanar əldəki dəftər, ağa vay.

Mir Cəlalin mərsiyələri musiqi ilə birlikdə bədahətən deyildiği üçün, onları musiqisiz şeir kimi oxuyanda bəzən əruz pozuntularına rast gəlinir. Namiq Şəfaioğlu deyirdi ki, o zaman bütün bakılı şairlər mərsiyələri bu cür deyərmişlər, camaat da sonralar əzbərləyib belə də oxuyarmış.

Şairin növhələri bununla bitmir, ola bilsin ki, gələcək tədqiqatlarda yeni növhələr və digər şeirlər üzə çıxarılsın.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-kərim. Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev (tərcümə). Bakı-1992.
2. Həzrət Əli "Nəhcül-bəlağə". "Sabah"-1994.
3. Azərbaycan qəzəlləri. Azərnəşr-1991.
4. "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 7 mart, 1987.
5. "Deyilən söz yadigardır". Yazıçı-1981, I hissə.
6. "Deyilən söz yadigardır". Yazıçı-1987, II hissə.
7. "Dirilik" jurnalı, №7, 10 iyun, 1915.
8. Ə.Bakir. "Mir bir qəzəl, min bir gözəl". Bakı-1994.
9. Ənvər "Bir gözəl gördüm". Bakı-İrşad-1994.
10. M.Füzuli "Hədiqətüs-süəda". Gənclik-1993.
11. Məhəmmədəli Tərbiyət "Danşüməndani". Azərbaycan Bakı-1987.
12. Nazim "Mərsiyələr". Bakı-1992.
13. "Paklıq" qəzeti, 24 sentyabr, 1993.
14. S.Ə.Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı-1967.
15. T.Əhmədov. "Azərbaycan yazıçıları". Bakı-1995.
16. Şəfai. "Seçilmiş əsərləri". Bakı-1991.
17. Şəhid Mütəhhəri. "Peyğəmbərin davranışına bir baxış" İİR, 1414 h.q.
18. "Şəhriyar" qəzeti. 19-25 mart, 1998.
Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda olan mənbələr:

19. B.-295, 16873.
20. Fond 4, s/v. 839.
21. Fond 23, s./v. 277.
22. Fraqment – 14.
23. Fraqment – 850.
24. Fraqment – 863.
25. Fraqment – 1466.

N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyində olan mənbələr:

26. İntentar 1987, №28.
27. 2789/766

